

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ: ΦΥΛΟ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«ΑΚΟΥΓΟΝΤΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΥΡΩΠΗ:
ΦΥΛΟ, ΣΩΜΑ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ»

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: ΜΑΝΩΛΟΠΟΥΛΟΥ ΕΙΡΗΝΗ
ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΛΑΚΩΤΟΣ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ

Γιώργος Πλακωτός
Ιωάννης Γιαννιτσιώτης
Παναγιώτης Πανόπουλος

ΜΥΤΙΛΗΝΗ, ΜΑΪΟΣ 2018

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.....	9
Ο ιστορικός ακροατής – Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του ήχου και της ακοής	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.....	34
Ο αφοσιωμένος ακροατής - Ακούγοντας για τη σωτηρία της ψυχής και την αναμόρφωση της κοινωνίας	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.....	53
Ο επιλεκτικός ακροατής - Ακούγοντας για την προστασία της ψυχής και την αναζήτηση του δικαίου.	
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	70
Ο ανασφαλής ακροατής – Η ακοή ως μέσο για την ηθικοποίηση της οικογένειας και την διασφάλιση της έμφυλης ιεραρχίας	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	78

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Στην ολοκλήρωση της εργασίας αυτής οφείλω ένα μεγάλο και ουσιαστικό ευχαριστώ στον επιβλέποντα καθηγητή μου, Γιώργο Πλακωτό τόσο σε προσωπικό όσο και σε ακαδημαϊκό επίπεδο, για την διακριτική του και επί της ουσίας καθοδήγηση, την υπομονή, την συνεχή ενθάρρυνση, την εμπιστοσύνη και για τις καίριες ερωτήσεις του και τα σχόλια του που πάντα με οδηγούσαν σε πολύ δημιουργικά και παραγωγικά μονοπάτια. Κυρίως όμως, διότι από την αρχή αυτής της συνεργασίας, μου μετέδωσε την αγάπη του για την ιστορία της πρώιμης νεότερης Ευρώπης, μου έμαθε πόσο σημαντικό είναι να προχωρώ με βάση το ιστοριογραφικό ερώτημα και να αναζητώ πάντα το πρωτότυπο κείμενο. Μα πάνω από όλα γιατί μου έμαθε να χαίρομαι την συγγραφή.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον Πάνο Πανόπουλο γιατί μου μετέδωσε το ενδιαφέρον του για τις κοινωνικές σημασίες του ήχου και της ακοής, και για τον πολύ σημαντικό αριθμό βιβλίων για την ιστορία του ήχου και της ακοής με τα οποία έχει εξοπλίσει όλα αυτά τα χρόνια, την βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Επιπλέον τον Γιάννη Γιαννιτσιώτη που μέσα από τα μαθήματά του για την ιστορία των πόλεων και την κοινωνική παραγωγή του χώρου με έκανε να εκτιμήσω την αξία της αισθητηριακής εμπειρίας ως αναλυτικό εργαλείο στην ιστορική ανάλυση.

Τέλος θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους καθηγητές μου, τους συμφοιτητές και τους φίλους μου, αυτά τα 4 χρόνια στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, για τις έντονες και δημιουργικές συζητήσεις.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Επιλογή του Θέματος – Μεθοδολογικοί Προβληματισμοί

Η παρούσα διπλωματική εργασία ασχολείται με τις έμφυλες και όχι μόνο, αναπαραστάσεις της ακοής και των ακουστικών πρακτικών, στην Ευρώπη της πρώιμης νεότερης περιόδου με επικέντρωση στην Αγγλία των αρχών του 17ου αι., καθώς και με το πώς οι αναπαραστάσεις αυτές ενσωματώνουν, διαδίδουν ή διαπραγματεύονται τα κυρίαρχα πρότυπα συμπεριφοράς, ανάλογα με το φύλο την ηλικία τη θέση στην κοινωνική ιεραρχία κ.α.. Αφορμή για την έρευνα αυτή υπήρξαν το ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μουσική της περιόδου, ήδη από τα χρόνια των μουσικολογικών μου σπουδών, οι εμπειρίες μου ως ακροάτριας και ερμηνεύτριας της μουσικής αυτής καθώς και οι πολυάριθμες συζητήσεις γύρω από τη δυνατότητα, τα όρια, τη δημιουργικότητα και τα ιδεώδη της ιστορικής ερμηνείας της παλαιάς μουσικής, που συχνά αγνοούν την ιστορικότητα της ακουστικής εμπειρίας αλλά και τους λόγους που την παρήγαγαν. Παράλληλα, σημαντική πηγή έμπνευσης στα αρχικά στάδια της εργασίας αυτής ήταν οι πολύ ενδιαφέρουσες ιστορικές εργασίες γύρω από τη λεγόμενη λαϊκή κουλτούρα και το τελετουργικό σύμπαν της πρώιμης νεότερης Ευρώπης και ειδικότερα για τις λαϊκές τελετουργίες απονομής δικαιοσύνης όπως το *charivari*, οι οποίες σχετικοποιούν και ιστορικοποιούν τις κοινωνικές και συμβολικές σημασίες του ήχου και του θορύβου, χρησιμοποιώντας μεθοδολογικά εργαλεία από τη συμβολική και ερμηνευτική ανθρωπολογία.

Το αρχικό πρόβλημα που καλείται να αντιμετωπίσει ο/η ερευνητής/-τρια που ασχολείται με την ιστορία της ακοής είναι η ίδια η υβριδικότητα του αντικειμένου και η δυσκολία οριοθέτησής του λόγω της αποσπασματικότητας της βιβλιογραφίας και της εμπλοκής πολλών γνωστικών πεδίων πάνω στο ζήτημα του ήχου και της ακοής. Γι' αυτό το λόγο στο πρώτο κεφάλαιο, που έχει ιστοριογραφική διάσταση, παρουσιάζονται σημαντικά έργα της βιβλιογραφίας, ερευνητικά ερωτήματα και θεωρητικά σχήματα από την κοινωνική και πολιτισμική ιστορία, τη λογοτεχνική κριτική, την ιστορία της τέχνης και τη "νέα μουσικολογία". Πρόκειται για κλάδους που τα τελευταία χρόνια έχουν αρχίσει να συνομιλούν όλο και περισσότερο τόσο μεταξύ τους όσο και με τις κοινωνικές επιστήμες όπως η ανθρωπολογία των αισθήσεων και οι αισθητηριακές σπουδές στο ζήτημα του ήχου και της ακοής.

Εξίσου σημαντικές δυσκολίες δημιουργεί και η αναζήτηση ιστορικών τεκμηρίων, μέσω των οποίων οι ιστορικοί μπορούν να προσεγγίσουν τις νοηματοδοτήσεις της ακοής και

την ακουστική εμπειρία των υποκειμένων στον προνεωτερικό κόσμο. Γι' αυτό το λόγο οι ιστορικοί έχουν αντλήσει υλικό από ένα εύρος πηγών που διακρίνεται από πολυμορφία, όπως ημερολόγια, αλληλογραφίες, ιατρικά - φιλοσοφικά και θρησκευτικά κείμενα, δικαστικά έγγραφα, λογοτεχνία, οπτικές πηγές (φτηνές ξυλογραφίες και έργα τέχνης), ταξιδιωτικές - εθνογραφικές περιγραφές, μουσικά έργα, αρχιτεκτονικές πραγματείες και σχέδια, αλλά και από τα ίδια τα κτίρια, τις πλατείες, τις πόλεις και τα καμπαναριά στη σημερινή μορφή τους με σκοπό την ιστορικοποίηση της ακουστικής εμπειρίας του παρελθόντος.

Παρόλα αυτά μια βασική προβληματική η οποία διαπερνά την εργασία αυτή είναι το αν και κατά πόσο οι συγγραφείς και οι καλλιτέχνες είτε αναφέρονται στην ακοή, είτε την αναπαριστούν μέσω των εικόνων, μιλάνε κυριολεκτικά για την εμπειρία της ακοής, τους ήχους και τη λειτουργία του αυτιού ή χρησιμοποιούν τον ήχο και την ακοή μεταφορικά για να περιγράψουν τον κόσμο που τους περιβάλλει, και να επικυρώσουν ή να διαπραγματευτούν τις υπάρχουσες κοινωνικές, έμφυλες, θρησκευτικές ταυτότητες και ιεραρχήσεις. Έτσι μέσω της ανάλυσης των πηγών στην εργασία, επιχειρείται περισσότερο η ανάδειξη των αναπαραστάσεων και μεταφορικών σημασιών της ακοής και της ορθής χρήσης της, παρά η ανασύσταση του ακουστικού κόσμου όπως περιγράφεται σε αυτές.

Για τη σφαιρικότερη πραγμάτευση του ζητήματος, μετά από μια πρώτη χαρτογράφηση των διαθέσιμων πηγών που σχετίζονται με την ακοή στην διαδικτυακή βάση δεδομένων Early English Book Online (EEBO)¹ επιλέχθηκαν δύο έργα που ανήκουν σε διαφορετικά κειμενικά είδη, τα οποία συνομιλούν άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο με κυρίαρχους κανονιστικούς λόγους (θρησκευτικούς, ιατρικούς, εγχειρίδια καλής συμπεριφοράς κ.α.) αλλά και με τη λογοτεχνία της εποχής. Πρόκειται για το κήρυγμα υπό μορφή κατηχητικού διαλόγου *The Boring of the Eare*, γραμμένο από τον πουριτανό ιεροκήρυκα Stephen Egerton, το 1623 το οποίο αναλύεται στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας, και το δοκίμιο με τίτλο *Of Hearing* από τη συλλογή δοκιμίων του ευγενικής καταγωγής ποιητή, νομικού και συγγραφέα εγχειριδίων καλών τρόπων, Richard Brathwait *Essays vpon the five senses*, το οποίο εκδίδεται δύο φορές το 1620 και το 1625. Οι συγκεκριμένες πηγές επιλέχθηκαν λόγω της γλώσσας τους, του σχετικά διαχειρίσιμου μεγέθους τους, της μεγάλης συνάφειας με το βασικό ερώτημα της έρευνας, άλλα και λόγω του γεγονότος ότι τα έργα είναι γραμμένα την ίδια χρονική περίοδο στις αρχές του 17ου αι., πράγμα που διευκολύνει ως ένα βαθμό την ιστορική πλαισίωσή τους.

¹ Η βάση δεδομένων Early English Book Online περιέχει ψηφιακές φωτογραφίες των σελίδων από τα παλαιότυπα, σχεδόν όλων των έργων που εκδόθηκαν στην Αγγλία, στην Ιρλανδία, τη Σκωτία την Ουαλία και τη Βρετανική Βόρεια Αμερική, από το πρώτο έργο που εκδόθηκε στα Αγγλικά το 1473 μέχρι το 1700 ενώ αριθμεί συνολικά γύρω στους 132.000 τίτλους. Για περισσότερες πληροφορίες <https://eebo.chadwyck.com/about/about.htm> Τελευταία πρόσβαση 20/03/2018.

Την ίδια στιγμή, το γεγονός ότι τα δύο κείμενα προέρχονται από διαφορετικές κειμενικές παραδόσεις, επιτρέπει τόσο την ανάδειξη της πολυμορφίας των νοηματοδοτήσεων της ακοής την περίοδο αυτή όσο και τη δυνατότητα για κάποιου είδους σύγκρισης, μεταξύ τους, λαμβάνοντας υπ' όψη όμως, τη ρευστότητα, μερικότητα και αποσπασματικότητα των πηγών και τον κίνδυνο η τάση για ταξινόμηση και κατηγοριοποίηση να οδηγήσει σε φυσικοποιήσεις και γενικεύσεις.

Αρχικά το κείμενο του Stephen Egerton ήταν σχετικά εύκολο στην κατανόηση, ίσως λόγω τους γεγονότος ότι διακρίνεται από έναν εκλαϊκευτικό χαρακτήρα απευθυνόμενος σε ολόκληρο το ποίμνιο των πουριτανών και όχι αποκλειστικά και μόνο στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα των μορφωμένων ελίτ. Έτσι, ο συγγραφέας χρησιμοποιούσε παραθέματα και παραδείγματα σχεδόν αποκλειστικά από τη Βίβλο τα οποία ήταν εύκολο να εντοπισθούν από τους αναγνώστες της εποχής του. Αντίθετα, το κείμενο του Richard Brathwait παρουσίαζε περισσότερες δυσκολίες κατανόησης λόγω της ιδιαίτερα ποιητικής γλώσσας και των διαφορετικών διανοητικών παραδόσεων από τις οποίες αντλούσε υλικό για να περιγράψει τόσο την αίσθηση της ακοής όσο και τον κόσμο γύρω του. Άλλωστε η ποικιλομορφία αυτή αντικατοπτρίζεται ως ένα βαθμό και στα ποικίλα παραθέματα και ιστορικά παραδείγματα τα οποία χρησιμοποιεί, προερχόμενα κατά κύριο λόγο από την αρχαιοελληνική - ρωμαϊκή γραμματεία και από σημαντικούς συγγραφείς της εποχής του. Παράλληλα, στην εργασία αυτή οι βασικές πηγές κρίθηκε σκόπιμο να πλαισιωθούν με κείμενα σημαντικών συγγραφέων της περιόδου όπως ο Michel de Montaigne, ο Francis Bacon και ο Robert Burton για να αναδειχθούν οι όποιες συγκλίσεις και οι αποκλίσεις. Ενώ ταυτόχρονα μέσω της παράλληλης ανάγνωσης αποκτήθηκε μεγαλύτερη οικειότητα με τη γλώσσα των συγγραφέων, τις κειμενικές συμβάσεις αλλά και με την κοινά παραδεκτή γνώση των αρχών 17ου αι, με στόχο την καλύτερη κατανόηση και παρουσίαση των κειμένων. Άλλωστε, τόσο ο Egerton όσο και ο Brathwait μέσω των κειμένων τους δεν αναπαριστούν μόνο την αίσθηση της ακοής, την ορθή συμπεριφορά του ακροατή και τους διαφορετικούς πολιτισμικούς κώδικες που διαμορφώνουν την αισθητηριακή εμπειρία αλλά στοχάζονται κριτικά πάνω στους κώδικες αυτούς.

Ιστορικό Πλαίσιο

Ιστοριογραφικά, ήδη από τη δεκαετία του 1950, η περίοδος του 17ου αι., ειδικά το πρώτο μισό, έχει περιγραφεί με «αρνητικό» τρόπο από πολλούς ιστορικούς ως μια εποχή

θρησκευτικών πολέμων, επιδημιών, εξεγέρσεων και γενικότερα έχει χαρακτηριστεί ως μια εποχή πολλαπλών κρίσεων (οικονομική και δημογραφική κρίση, τελικό στάδιο της κρίσης της φεουδαρχίας, μαλθουσιανή κρίση, κρίση της αριστοκρατίας κ.α.). Πιο πρόσφατα, οι ιστορικοί έχουν επιχειρήσει να την ερμηνεύσουν μέσα από το μοντέλο της "Γενικής Κρίσης του 17ου αι" που ξεπερνάει τα όρια της Ευρώπης και μετασχηματίζεται σε παγκοσμιοποιημένη κρίση αλλά και ως μια περίοδο πολλαπλών μεταβάσεων και μετασχηματισμών. Με αυτό τον τρόπο μέσω του «σκοτεινού» 17ου αι. κάποιες περιοχές της Ευρώπης οδηγούνται γραμμικά από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, από την αγροτική οικονομία στη βιομηχανική επανάσταση και από μικρότερες διοικητικές δομές σε ευρύτερους και πιο σύνθετους κρατικούς σχηματισμούς.²

Παρόλα αυτά, σύμφωνα με τον Jonathan Dewald, το μοντέλο αυτό είναι ανθεκτικό στο χρόνο όχι τόσο γιατί μπορεί να ερμηνεύσει τα ίδια τα γεγονότα της πρώιμης νεότερης περιόδου αλλά γιατί αποτελεί μια προσπάθεια να κατανοηθεί η ευρωπαϊκή νεωτερικότητα, οικονομική, πολιτική και πολιτισμική, και να εξηγηθεί ο θρίαμβος της Δύσης. Άλλωστε αυτού του τύπου οι κατηγοριοποιήσεις, σύμφωνα με τη Ρίκα Μπενβενίστε, αποτελούν εμπόδιο στο να γίνει αντιληπτή η "μεικτή φύση του προνεωτερικού κόσμου", και τείνουν να υποστασιοποιούν οικονομικά και πολιτικά συστήματα όπως η φεουδαρχία και ο καπιταλισμός σαν να είναι κόσμοι ολοκληρωτικά αντίθετοι μεταξύ τους.³

Στην ίδια λογική, ιστορικοί των γυναικών και του φύλου περιγράφουν το φύλο και τις έμφυλες σχέσεις από τα μέσα του 16ου ως τα μέσα του 17ου αι. χρησιμοποιώντας τη ρητορική της κρίσης, του ηθικού πανικού, της ευρέως διαδεδομένης ανασφάλειας για την έμφυλη τάξη και την απόπειρα αποκατάστασής της μέσω του λεγόμενου «οικιακού ιδεώδους». Έτσι θεωρούν ότι κατά το 16ο και 17ο αι. παρατηρούνται εμφανικές διαδικασίες ποινικοποίησης των πρακτικών της καθημερινότητας οι οποίες δεν εναρμονίζονται με τα κανονιστικά πρότυπα του φύλου και της σεξουαλικότητας (αύξηση των δικών για σοδομία, μοιχεία, κυνήγι μαγισσών κ.α.). Στην ποινικοποίηση αυτή συμβάλουν και οι θρησκευτικές Μεταρρυθμίσεις, οι οποίες ανασηματοδοτούν τη συζυγική σχέση, καθαγιάζουν το γάμο - καθιστώντας τον άνδρα-οικογενειάρχη πατριάρχη και πνευματικό καθοδηγητή - και θέτουν ως προτεραιότητα

² Jonathan Dewald, "Crisis, Chronology, and the Shape of European Social History", *The American Historical Review*, 113(4), 2008, σελ. 1031-1032. • Geoffrey Parker & Lesley M. Smith, "Introduction" στο Geoffrey Parker & Lesley M. Smith, *The General Crisis of the Seventeenth Century*, Λονδίνο, 1978, σελ. 4.

³ Dewald, "Crisis, Chronology", σελ. 1031. • Ρίκα Μπενβενίστε, *Από τους Βάρβαρους στους Μοντέρνους*, Αθήνα, 2007, σελ. 307.

την ηθική αναμόρφωση της οικογενειακής και σεξουαλικής ζωής τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες.⁴

Εν κατακλείδι, πολλές θεωρήσεις του 17^{ου} αι. είναι η κληρονομιά των θρησκευτικών Μεταρρυθμίσεων του 16^{ου} και των αντιπαραθέσεων που προκάλεσαν. Οι διαμάχες αυτές το 17^ο αι. φαίνεται να οξύνονται και να οδηγούν σε βίαιες συρράξεις, όπως ο Τριακονταετής Πόλεμος και ο αγγλικός Εμφύλιος. Άλλωστε, η συνύπαρξη των δύο δογμάτων και η διαδικασία μετάβασης από την μια ομολογία στην άλλη δεν υπήρξε ομαλή, γκρέμισε την εικόνα της ενιαίας χριστιανοσύνης και της κοινωνίας ως κοινότητας πιστών. Έτσι, ένα μεγάλο μέρος το πληθυσμού φαίνεται να οδηγήθηκε σε μια απαισιόδοξη θεώρηση του κόσμου, μια εικόνα παρακμής και μια κρίσης εμπιστοσύνης απέναντι στην εκκλησία, το κράτος και την ανθρωπότητα, πράγμα που ως ένα βαθμό αντανακλάται, τόσο στην τέχνη όσο και στη λογοτεχνία της περιόδου. Άλλωστε αρκετές φορές οι συγγραφείς και οι καλλιτέχνες φαίνεται να εμπνέονται από τα γεγονότα της εποχής τους παρουσιάζοντας μια ζοφερή εικόνα του κόσμου, μια εικόνα θανάτου, ασθένειας, δυσαρμονίας και πνευματικής κρίσης, ενώ νοσηματοδοτούσαν τις εγκόσμιες απολαύσεις ως αμαρτία και θεία τιμωρία. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Peter Burke, αυτές οι εικόνες δεν είναι εύκολο να ανιχνευτεί αν είναι περισσότερο κυρίαρχες σε κάποιες εποχές από ό,τι σε άλλες και αντανακλούν περισσότερο την ανάγκη των ιστορικών να μιλήσουν για μια κοινή αίσθηση θνησιμότητας, αστάθειας και ανασφάλειας, εστιάζοντας περισσότερο στην αλλαγή από ό,τι στην συνέχεια, γεγονός που συνδέεται και με την ίδια την ιστορική επιστήμη που έχει την τάση να προσπαθεί να κατηγοριοποιήσει και να παγιώσει την εικόνα κάθε αιώνα. Έτσι ο 17^{ος} αι. τείνει να παρουσιάζεται ως μια αρνητική παρένθεση, ανάμεσα στο 16^ο αι. των Θρησκευτικών Μεταρρυθμίσεων και τον 18^ο αι. του Διαφωτισμού.⁵

⁴ Frances E. Dolan, "Gender and Sexuality in Early Modern England", στο Penny Richards & Jessica Munns, *Gender, Power and Privilege in Early Modern Europe: 1500 – 1700*, Λονδίνο, 2003, σελ. 11-12. • Ανδρονίκη Διαλέτη, "Ο υπότις, ο ιερέας και ο πατριάρχης: όψεις του ανδρισμού στη μεσαιωνική και πρώιμη νεότερη Ευρώπη" στο Γλαυκή Γκότση, Ανδρονίκη Διαλέτη & Ελένη Φουρναράκη, *Το φύλο στην ιστορία – Αποτιμήσεις & Παραδείγματα*, Αθήνα, 2015, σελ 217 – 218.

⁵⁵ Joseph Bergin, "Introduction the Uncertain Prospect" στο Joseph Bergin (επιμ.), *The Seventeenth Century Europe 1598 -1715*, Οξφόρδη, 2001, σελ. 1-10. • John Bossy, "The Mass as a Social Institution 1200-1700." *Past & Present*, 100, 1983, σελ. 34. • Peter Burke, «The Crisis in the Arts of the Seventeenth Century: A Crisis of Representation? », *The Journal of Interdisciplinary History* 40 (2), 2009, σελ 239, 242, 249, 254, 255. • Βιτόριο Μπεόνιο Μπροκιέρι, «17^{ος} αιώνας: ο περίπλοκος», στο Umberto Eco & Riccardo Fedriga (επιμ.) *Ιστορία της Φιλοσοφίας - Από τον Μακιαβέλι στους Εγκυκλοπαιδιστές*, Αθήνα, 2018, σελ. 378.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Ο ιστορικός ακροατής – Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του ήχου και της ακοής

Στο κεφάλαιο αυτό, θα επιχειρηθεί η συνοπτική παρουσίαση των κυριάρχων ιστοριογραφικών προσεγγίσεων του ήχου και της ακοής, τόσο από την πλευρά της κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας όσο και της λογοτεχνικής κριτικής στην Ευρώπη της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου, αντλώντας υλικό από μονογραφίες, συλλογικούς τόμους και βιβλιογραφικές επισκοπήσεις ιστορικών και κοινωνικών επιστημόνων. Έτσι αν παρατηρήσει κανείς το υλικό αυτό, διαπιστώνει ότι από τη δεκαετία του 1990 μέχρι σήμερα, τα βιβλία και τα άρθρα πάνω στο θέμα αυξάνονται σημαντικά κάνοντας τον ήχο και την ακοή νομιμοποιημένο πεδίο ιστορικής έρευνας.⁶

Αυτή η ανάπτυξη συνδέεται από τη μια με την ανάδυση της Πολιτισμικής Ιστορίας, η οποία μετατοπίζει το ενδιαφέρον των ιστορικών από τις δομές στα υποκείμενα, στις αναπαραστάσεις, στις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους και με το περιβάλλον και συμβάλλει στην άνθιση πεδίων όπως η ιστορία της καθημερινής ζωής, η ιστορία του σώματος, η πολιτισμική ιστορία των διανοητικών πρακτικών κ.α.⁷ Από την άλλη, επηρεάζεται σημαντικά από τις αισθητηριακές σπουδές (sensory studies), έναν διεπιστημονικό κλάδο που αναπτύσσεται στις αρχές του 21ου αιώνα και προσπαθεί να ξεφύγει από την παραδοσιακή μελέτη των αισθήσεων, η οποία αφορούσε αποκλειστικά με την ψυχολογική, νευρολογική, γνωσιακή τους διάστασή. Έτσι ιστορικοί, κοινωνιολόγοι και κοινωνικοί ανθρωπολόγοι συνομιλούν με την πολιτισμική ιστορία και προσπαθούν να αναδείξουν τη δυναμική, σχεσιακή και συχνά συγκρουσιακή φύση της καθημερινής διαπλοκής των υποκειμένων με τον κόσμο των αισθήσεων αλλά και το πως η διαπλοκή αυτή θεσμοποιείται στο εκάστοτε ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο.⁸

Πιο συγκεκριμένα, το παρόν κεφάλαιο σκοπό έχει να αναδείξει:

⁶Παναγιώτης Πανόπουλος, "Επίμετρο: Εθνογραφικές και ιστορικές προσεγγίσεις του ήχου", στο Παναγιώτης Πανόπουλος (επιμ.), *Από τη μουσική στον ήχο*, Αθήνα, 2005, σελ. 235.

⁷Χαρακτηριστικά ο Peter Burke αναφέρει ότι σχεδόν τα πάντα μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο έρευνας στα πλαίσια της πολιτισμικής ιστορίας Peter Burke, "Strengths and Weaknesses of Cultural History", *Cultural History* 1,1 (2012), σελ. 1 & 8.

⁸David Howes, "Charting the Sensorial Revolution", *Senses & Society* 1(1), 2008, σελ. 114- 115. • Adam Yuet Chau, "The Sensorial Production of the Social", *Ethnos* 73(4), 2008, σελ 485-88.

- Τρόπους με τους οποίους οι ιστορικοί επιχειρούν να προσεγγίσουν την ακοή σε σχέση με τις άλλες αισθήσεις σε μια περίοδο έντονων κοινωνικοπολιτικών και ιδεολογικών αλλαγών, αρκετούς αιώνες πριν από την εφεύρεση των ηλεκτρομαγνητικών μέσων ηχογράφησης και αναπαραγωγής του ήχου στις αρχές του 20ου αι., τα οποία φαίνεται να διαφοροποιούν τις τροπικότητες της ακοής.⁹
- Νοήματα και σημασίες, κυριολεκτικές και μεταφορικές, που τόσο οι θεσμοί (Εκκλησία, εκπαίδευση, διοικητικές δομές) όσο και τα υποκείμενα αποδίδουν στους ήχους της καθημερινότητας (αστική ζωή, θρησκευτική λατρεία, εργασία, τελετουργικό σύμπαν κ.α.), συγκλίσεις και αποκλίσεις, ή τη χρήση του των συμβολικών σημασιών του ήχου από τις κυρίαρχες τάξεις με στόχο τον έλεγχο, την περιθωριοποίηση και την κοινωνική πειθάρχηση του πληθυσμού.
- Κανονιστικούς λόγους για τη χρήση του αυτιού και την αίσθηση της ακοής από διαφορετικά, αλλά πολύ συχνά αλληλοδιαπλεκόμενα πεδία, όπως ο ιατρικός, ο θρησκευτικός, ο ποινικός λόγος κ.α. και πως τα ιδεώδη αυτά οριοθετούν και θέτουν υπό συνεχή διαπραγμάτευση κοινωνικές, έμφυλες, φυλετικές, θρησκευτικές, ακόμα και αστικές ταυτότητες και ανταγωνισμούς μεταξύ τους, καθώς διαπλέκονται με λόγους για την κοινωνική ευταξία, την οικογένεια, τη σεξουαλικότητα κ.α.

Έτσι, το κεφάλαιο επιχειρεί να εστιάσει σε μελέτες ιστορικών οι οποίοι δεν ασχολούνται μόνο, με το πως άκουγαν οι άνθρωποι στο παρελθόν, αλλά με τους τρόπους που ο ήχος και η ακοή δομούσε και επηρέαζε τις ζωές τους.¹⁰

Ο ήχος και η ακοή, αν και αποτελούν σημαντικό κομμάτι της ανθρώπινης εμπειρίας, είχαν αγνοηθεί για χρόνια από τους ιστορικούς, λόγω της άυλης και εφήμερης φύσης τους, που σε συνδυασμό με την προσήλωση των ιστορικών στις γραπτές πηγές και στα υλικά τεκμήρια του παρελθόντος, έκαναν ακόμα πιο δύσκολη την αναζήτηση ακουστικών πρακτικών παλαιότερων εποχών, καθιστώντας τη σιωπή κυρίαρχη μεταφορά για το παρελθόν. Ήδη από τον Jules Michelet στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ο οποίος θεωρούσε ότι η σιωπή των νεκρών δεν μπορεί να αποτελέσει εμπόδιο για την εκταφή των επιθυμιών τους, πιστεύοντας ότι ο ιστορικός μπορεί να τους φέρει ξανά στη ζωή, μέχρι την έμφαση του E.P Thompson και των κοινωνικών

⁹Bruce Smith, "How Sound is Sound History", *The Journal of the Historical Society*, 11(3-4) 2002, σελ 307.

¹⁰Ian Biddle & Kirsten Gibson, "Introduction", στο Ian Biddle & Kirsten Gibson, *Cultural Histories Of Noise, Sound And Listening In Europe, 1300-1918*, Νέα Υόρκη, 2017, σελ. 1.

ιστορικών να ανασύρουν τις σιωπές και τις απουσίες του αρχείου, οι ιστορικοί αναζητούν στο αρχείο μόνο τη σιωπή, *οτιδήποτε κάποτε ήταν και δεν είναι πια*.¹¹

Στο ίδιο πνεύμα, και η πρόσληψη και εμπειρία της μουσικής δεν έτυχε ιδιαίτερης ιστορικής διερεύνησης. Η επικέντρωση των μουσικών και των ιστορικών μουσικολόγων στον εγγράμματο, λόγιο, υψηλό μουσικό πολιτισμό της Δύσης, ήδη από το 19ο αι, δημιούργησε την αίσθηση ότι τα "μουσικά αριστουργήματα" του παρελθόντος υπερβαίνουν τους χρονικούς φραγμούς, οδηγώντας στη θεώρηση της μουσικής παλαιότερων εποχών με νεωτερικούς όρους και στη διάσωση - ανάπλαση τους σε μια μουσειακή λογική.¹² Από τη μια, συναντάμε την αποθέωση της μεγαλοφυΐας των συνθετών και την αναζήτηση της βιογραφίας και τους έργους τους και από την άλλη το κίνημα της "Παλαιάς Μουσικής", το οποίο, με τη αναζήτηση της αυθεντικότητας και της ιστορικά ενημερωμένης ερμηνείας, έστρεψε το ενδιαφέρον από το συνθέτη και το μουσικό έργο στην ερμηνεία και στον εκτελεστή. Ωστόσο, και οι δύο περιπτώσεις αγνόησαν τον ακροατή ως λιγότερο σημαντικό ζήτημα.¹³

Ιεραρχίες των Αισθήσεων - Από τον οπτικοκεντρισμό στην πολυαισθητηριακότητα

Το πρώτο ιστορικό ενδιαφέρον για τον ήχο την ακοή εντοπίζεται ήδη από τη δεκαετία του 1940, όταν ο Lucien Febvre, συνιδρυτής της σχολής των Annales, διερωτάται για τον τρόπο με τον οποίο μπορούν οι ιστορικοί να ανασυγκροτήσουν τη συναισθηματική ζωή του παρελθόντος και αποζητά την αισθαντικότητα στην ιστορία. Έτσι, μέσα από μια πρώιμη *Ιστορία των νοοτροπιών*, στρέφεται στην ανάλυση των τροπικοτήτων της αντίληψης και της ιεράρχησης των αισθήσεων, ως βασικό κομμάτι των νοητικών εργαλείων του παρελθόντος.¹⁴ Πιο συγκεκριμένα, στο έργο του *Le problème de l'incroyance au XVIIe siècle - la religion du Rabelais* θεωρεί ότι οι άνθρωποι του 16ου αι. δεν ήταν άνθρωποι του θερμοκηπίου όπως στην εποχή του, ήταν σφιχτά δεμένοι με τη φύση και τα αισθητηριακά τους όργανα είχαν πολύ μεγαλύτερη επαγρύπνηση, από την εποχή που ο ίδιος γράφει στα μέσα του 20ου αι. Παίρνει

¹¹Carolyn Steedman, *Dust: The Archive and Cultural History*, Manchester 2001, σελ. 154 • Carolyn Steedman, *Romance in the archive*. In: *The Ontology of the Archive Symposium*, ESRC Centre for Research on Socio-Cultural Change, Manchester, 25 Apr 2008
<http://www.aelab.ifilnova.pt/file/uploads/f074600de077d1d09a4b428f79f05b8b.pdf>, Τελευταία Πρόσβαση 07/11/2017.

¹²Λύντια Γκερ, *Το φανταστικό Μουσείο των Μουσικών Έργων*, Αθήνα 2005, σελ 439-441.

¹³Shai Burstyn, "In quest of the period ear", *Early Music* XXV(4), 1997, σελ 693.

¹⁴Alain Corbin, "Histoire et Anthropologie Sensorielle", *Anthropologie et Sociétés*, 14(2) 1990, σελ 13.

αφορμή, λοιπόν από το γεμάτο θορύβους οσμές και γεύσεις έργο του Ronsard, του Βοκκάκιου και του Rabelais αλλά και από περιγραφές έργων τέχνης όπως τα γλυπτά του Jean Goujon, τα οποία οι σύγχρονοι του θεωρούσαν ότι ήταν τόσο ζωντανά που άκουγες τη φωνή τους, για να δείξει ότι η λειτουργία και ιεράρχηση των αισθήσεων ήταν αρκετά διαφορετική σε παλαιότερες εποχές από ό,τι σήμερα.¹⁵

Πέρα όμως από την Ιστορία των νοοτροπιών, η οποία σύμφωνα με τον William Sewell “ισορροπεί ανάμεσα στην ανάδειξη της ριζικής ετερότητας του παρελθόντος και στην επικέντρωση σε ασυνείδητες πρακτικές και ήθη που αντιστέκονται στην αλλαγή και συνδέονται με εξαιρετικά ανθεκτικές στο χρόνο κοινωνικές δομές”, όπως άλλωστε και οι ακουστικές πρακτικές¹⁶, σημαντικό μέρος της βιβλιογραφίας, αντιμετωπίζει την πρώιμη νεότερη περίοδο σαν μια περίοδο σημαντικών αλλαγών στην ιεράρχηση των αισθήσεων. Έτσι οι αρκετοί ιστορικοί αποδέχονται ότι οι προνεωτερικές κοινωνίες ήταν κατά κύριο λόγο φωνοκεντρικές, και αναγνώριζαν την υπεροχή της ακοής σε σχέση με τις άλλες αισθήσεις, σε έναν κόσμο προφορικής - ακουστικής επικοινωνίας. Η εφεύρεση και η διάδοση της τυπογραφίας το 15ο αιώνα, θεωρείται ότι ευνόησε σταδιακά την οπτική αντίληψη της πραγματικότητας, και οδήγησε μέσα από μια μακρά περίοδο μετάβασης στη ρήση του Descartes δυο αιώνες αργότερα ότι μόνο η όραση είναι απαραίτητη για την ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας.¹⁷

Κομβικό για τη θεώρηση αυτή υπήρξε το έργο του Αμερικανού φιλόσοφου και ιστορικού Walter Ong, ο οποίος από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 αρχίζει να διερευνά τις αλλαγές που επέφερε η διάδοση της εγγραμματοσύνης και η τυπογραφία στις πολιτισμικές πρακτικές της επικοινωνίας. Ο Ong, έχοντας επηρεαστεί από το έργο των Goody, McLuhan και τη δομική ανθρωπολογία του Levi Strauss, δημιούργησε ένα καθολικό, γραμμικό, εξελικτικό αφήγημα στο οποίο ενέταξε τόσο ευρωπαϊκούς όσο και εξωευρωπαϊκούς πολιτισμούς από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα.¹⁸ Έτσι θεωρεί, ότι τουλάχιστον οι δυτικές κοινωνίες έχουν περάσει από τέσσερις περιόδους εξέλιξης: την πρωτογενή προφορικότητα, τη χειρογραφική περίοδο, την τυπογραφική και τη δευτερογενή προφορικότητα των

¹⁵Lucien Febvre, *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle - la religion du Rabelais*, Παρίσι, 1942, σελ 427-432.

¹⁶William Sewell, *Λογικές της Ιστορίας - Κοινωνική Θεωρία και κοινωνικός μετασχηματισμός*, Αθήνα 2013, σελ 101-103.

¹⁷Peter Bailey, "Breaking the Sound Barrier", στο Mark M. Smith (επιμ.), *Hearing History – A Reader*, Athens 2004, σελ. 27-28.

¹⁸Θεόδωρος Παραδέλλης, "Εισαγωγή στην Ελληνική Έκδοση - Προφορικότητα και Εγγραμματοσύνη: Από την αυτόνομη δράση στην κοινωνική πρακτική", στο Walter Ong, *Προφορικότητα και Εγγραμματοσύνη - η Εκτεχνολόγηση του λόγου*, Ηράκλειο 2015, σελ.xi-xii.

ηλεκτρονικών ηχητικών μέσων που χαρακτηρίζει τη σημερινή εποχή. Έτσι την περίοδο της Αναγέννησης, η ακουστική διάσταση της γλωσσικής επικοινωνίας ατονεί, χάνει το δυναμισμό της, τη διαδραστικότητα και αυτοσχεδιαστικό και συλλογικό της χαρακτήρα, μετατοπίζοντας το κέντρο βάρους της αντίληψης από την ακοή στην όραση. Την ίδια στιγμή, η γραφή οδηγεί στην εσωτερίκευση της σκέψης, στην αλλοτρίωση του εαυτού από τους άλλους, στην ιδιωτική πράξη της γραφής και της ανάγνωσης και με ένα τρόπο στην εξατομίκευση και την ανάδυση του νεωτερικού υποκειμένου.¹⁹

Τη γραμμική θεώρηση υιοθετούν και οι πρώτοι ιστορικοί των αισθήσεων, όπως οι Constance Classen και Anthony Synnott, οι οποίοι αναδεικνύουν τη σύνδεση της όρασης με την αναλυτική γνώση, την ταξινόμηση, την ανακάλυψη και την επιστήμη. Έτσι πιστεύουν ότι η σκέψη του Διαφωτισμού διακατέχεται από την "φαντασίωση του οπτικοκεντρισμού" και φυσικοποιούν σε μεγάλο βαθμό τη σχέση όρασης, ενόρασης και ορθολογισμού. Προσπαθούν λοιπόν να τεκμηριώσουν τη θέση αυτή τόσο με υλικούς όρους, στους οποίους περιλαμβάνονται η ανάπτυξη οπτικών τεχνολογιών όπως το τηλεσκόπιο, το μικροσκόπιο, το πανοπτικόν, όσο και με πιο μεταφορικούς. Γι' αυτό τον λόγο υπογραμμίζουν την σημασία του μεταφορικού νοήματος λέξεων που σχετίζονται με την όραση, όπως "οπτική", "θεώρηση", "εντύπωση" που μεταφορικά τείνουν να ταυτίζονται με τη γνώμη, τη γνώση, την κατανόηση και την αντίληψη.²⁰ Οι ιστορικοί αυτοί, αν και άνοιξαν το δρόμο για την ιστορικοποίηση των αισθήσεων, έχουν δεχθεί αρκετές κριτικές για το είδος των πηγών που χρησιμοποιούν, το χρονικό και το χωρικό εύρος της προσέγγισής τους, την περιοδολόγηση αλλά και ως προς το αν και κατά πόσον η ακοή και η όραση μπορούν ουσιαστικά να θεωρηθούν διακριτοί κόσμοι της ανθρώπινης εμπειρίας ή ο ένας ενδυναμώνει τον άλλον. Οι κριτικές αυτές, άλλωστε, εναρμονίζεται και με τη μετανεωτερική τάση αμφισβήτησης των μεγάλων αφηγημάτων.²¹

Αρχικά, ο Daniel Woolf, με έρευνες στην ιστορία της ανάγνωσης²² στην πρώιμη Νεότερη Αγγλία, αν και αναγνωρίζει ότι ο Ong σε αντίθεση με τους παλαιότερους ιστορικούς, υιοθετεί πολύ πιο ρευστές και διακριτικές περιοδολογήσεις, θεωρεί ότι η κυριαρχία της ακοής συνεχίζεται αρκετούς αιώνες μετά την ανακάλυψη της τυπογραφίας. Έτσι στέκεται κριτικά

¹⁹Βλ. Στο ίδιο, xiii– xvii • Walter Ong, *Προφορικότητα και Εγγραματοσύνη - η Εκτεχνολόγηση του λόγου*, Ηράκλειο 2015, σελ 170-175.

²⁰Πανόπουλος, Επίμετρο, σελ 223-224. • Ruth Barcan, *Complementary and alternative medicine – Bodies, Therapies, Senses*, Νέα Υόρκη & Λονδίνο, P 2011, σελ. 48. • Constance Classen, "The Senses", in *Encyclopedia of European Social History*, 4, Νέα Υόρκη, 2001, σελ. 361.

²¹Mark M. Smith, "Introduction", στο Mark M. Smith (επιμ.), *Hearing History – A Reader*, Athens 2004, σελ. Xii. • Sewell, *Λογικές της Ιστορίας*, σελ. 91.

²²για ιστοριογραφικές συζητήσεις γύρω από την ιστορία της ανάγνωσης βλ. Roger Chartier, "Texts printings, readings", στο Lynn Hunt (επιμ.) *The New Cultural History*, Berkley 1989. • Carlo Ginzburg, *Το τυρί και τα Σκουλήκια - ο Κόσμος ενός Μυλωνά του 16ου αιώνα*, Αθήνα 1994, σελ.14-17.

στη μεγάλη σημασία που δίνει ο Ong στο έργο του Γάλλου παιδαγωγού και φιλοσόφου Pierre de la Ramée και τη διάχυση των παιδαγωγικών μεθόδων και εγχειρίδιων σε όλη την Ευρώπη το β' μισό του 16ου αιώνα. Τα βιβλία αυτά, αν και έδιναν έμφαση σε πίνακες και σχήματα και σε μια οπτική μετάδοση της γνώσης μέσω λογικών συλλογισμών, σταμάτησαν να διαχέονται σύμφωνα με το Woolf στις αρχές του 17ου αι. αλλά ακόμα και την περίοδο της ακμής τους δεν αποτελούσαν τη μόνη παιδαγωγική αρχή της Ραμιστικής μεθόδου που έδινε εξίσου μεγάλη σημασία στη ρητορική και στην προσευχή. Μελετώντας λοιπόν, έναν πολύ μεγάλο αριθμό αναγεννησιακών κειμένων στα αγγλικά και τα λατινικά²³, φτάνει στο συμπέρασμα ότι οι ακουστικές μεταφορές συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται περισσότερο από τις οπτικές για την κατανόηση και τη μετάδοση της αλήθειας του θεού, της γνώσης και της λογικής καθώς και ότι συνεχίζεται να τονίζεται η αξία της αποστήθισης και της προφορικής εκφοράς των ποιητικών κειμένων, των προσευχών των κανόνων της γραμματικής ακόμα και των μαθηματικών προβλημάτων.²⁴

Στην ίδια λογική, ο Richard Ruth Cullen ασχολείται με τον τρόπο πρόσληψης, διαμέσου των αισθήσεων, φυσικών φαινομένων, όπως οι τυφώνες, οι καταιγίδες, οι βροντές και οι αστραπές στην Αμερική του 17ου αι. Επιχειρεί να χτίσει μεγάλες σειρές δεδομένων για κάθε δεκαετία του 17ου αι. , χρησιμοποιώντας τα εργαλεία της ποσοτικής ιστορίας, για να δείξει ότι η προφορικότητα και η εγγραματοσύνη δεν είναι οι καταλληλότεροι όροι για μια ιστορία των αισθήσεων. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει ότι στο λόγο για τα φυσικά φαινόμενα, είτε είναι περιγραφικός, εξηγητικός, παραινετικός, προειδοποιητικός είτε ακόμα και μεταφορικός στο θρησκευτικό πλαίσιο, η λέξη αστραπή (οπτικό φαινόμενο) χρησιμοποιείται σε πολύ μικρότερο ποσοστό σε σχέση με τη βροντή (ακουστικό φαινόμενο) και μόνο από το 18ο αι. αρχίζουν οι εκδόσεις να αντανακλούν σποραδικά έναν οπτικό τρόπο σκέψης.²⁵

Εξίσου αμφίσημη στάση έχουν κρατήσει οι ιστορικοί που διερευνούν τη σημασία της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης στο μετασχηματισμό της νοηματοδότησης και της χρήσης της ακοής. Αρχικά στάθηκαν στην έμφαση που δόθηκε από τους μεταρρυθμιστές θεολόγους όπως ο Λούθηρος, στην ατομική σιωπηρή ανάγνωση των Γραφών , στην απαξίωση των υπόλοιπων αισθήσεων ως δεισιδαιμονικές και στην προσπάθεια αισθητηριακής απλοποίησης των θρησκευτικών τελετουργιών, σε μια λογική "απομάγευσης του κόσμου" θυμίζοντας τις

²³Πηγές όπως κανονιστική γραμματεία, προτεσταντικά κηρύγματα, πραγματείες πολιτικής φιλοσοφίας, κείμενα παιδαγωγών, εγχειρίδια ρητορικής, λογοτεχνία (π.χ. Έρασμος, Thomas More, Henry Smith, Francis Bacon, John Donne κ.α.)

²⁴Daniel R. Woolf, "Speech, Text and Time: The Sense of Hearing and the Sense of the Past in Renaissance England", *Albion*, 18(2) 1986, σελ.161-175.

²⁵Richard Ruth Cullen, *How Early America Sounded*, Νέα Υόρκη 2003, σελ. 16-19.

θεωρίες του Max Weber. Στην πορεία όμως, νεότεροι ιστορικοί οδηγούνται σε μια πιο περίπλοκη σύλληψη της ακοής στην προτεσταντική κουλτούρα, αναγνωρίζοντας την έμφαση του προτεσταντισμού στο άκουσμα του λόγου του θεού και στο ρόλο του κηρύγματος ως μια κουλτούρα του αυτιού κυρίαρχη για τη σωτηρία των πιστών. Επιπλέον προβληματοποιούν ακόμα και την υποτιθέμενη απαξίωση των εικόνων, θεωρώντας ότι εικόνες όπως οι προπαγανδιστικές ξυλογραφίες με γελοιογραφικό περιεχόμενο κατά του 'Παπισμού', έπαιξαν μεγάλο ρόλο στη διάδοση της Μεταρρύθμισης στις ευρύτερες μάζες του πληθυσμού. Έτσι οδηγούνται στο συμπέρασμα ότι τόσο η όραση όσο και η ακοή ενδυνάμωναν το θρησκευτικό συναίσθημα και δεν μπορούν να ταξινομηθούν ως πρωταρχικά καθολικές ή προτεσταντικές. Άλλωστε η πολιτισμική ιστορία τείνει πλέον να εξετάζει την ανάπτυξη και εδραίωση του προτεσταντισμού ως μια δυναμική βιωμένη πραγματικότητα με πολλές εσωτερικές διαφοροποιήσεις στο χώρο και χρόνο.²⁶

Παράλληλα, και ο Leigh Eric Schmidt έρχεται να προβληματοποιήσει τον "οπτικοκεντρισμό του Διαφωτισμού" μελετώντας φιλοσοφικές και επιστημονικές πραγματείες του 17ου και του 18ου αι. Πιστεύει ότι αφορισμοί όπως του Francis Bacon ότι "δεν αναγνωρίζει τίποτα άλλο πέρα από την πίστη του ματιού" μικρή σχέση είχαν με την ισχύουσα επιστημονική πρακτική ακόμα και του ιδίου. Τόσο ο Francis Bacon όσο και ο Marin Mersenne δείχνουν μεγάλο ενδιαφέρον για την ακουστική και για τις συνέπειες του ήχου στο σώμα και στη ψυχή του ανθρώπου, ενώ ο φυσικός φιλόσοφος και κληρικός Narcissus Marsh πειραματίζεται για τη δημιουργία μικροφώνων ή οργάνων για μεγέθυνση - τελειοποίηση της ακοής. Δεν είναι άλλωστε τυχαία η εφεύρεση του τηλεβόα (ακουστική χοάνη) το 1670 και του στηθοσκοπίου το 1810. Επιπλέον ο Leigh Eric Schmidt θεωρεί ότι οι προσπάθειες των φυσικών φιλοσόφων και εφευρετών να οπτικοποιήσουν τις παλμικές κινήσεις του ήχου όπως τα κύματα στο νερό, χρησιμοποιώντας άμμο ή αλεύρι και το ενδιαφέρον για την ανατομία του αυτιού δεν συνιστούν απαραίτητα κυριαρχία της όρασης επί της ακοής αλλά μια φιλοσοφική ανταλλαγή ανάμεσα στα λεξιλόγια και στις αναπαραστάσεις που χρησιμοποιούνται για την περιγραφή όλων των αισθήσεων. Με αυτό τον τρόπο ο συγγραφέας δείχνει ότι η κατανόηση των αισθήσεων στην εποχή του Διαφωτισμού ήταν αναπόφευκτα πιο ρευστή και πιο πολύπλοκη από ό,τι ισχυρίζονται όσοι μιλάνε για την ηγεμονία της όρασης, ενώ πιθανόν την

²⁶Classen, "The Senses", σελ. 361. • Jennifer R. McDermott, "The melodie of heaven: Sermonizing the open ear in early modern England" στο Wietse Boer & Christine Göttler (επίμ.), *Religion and the Senses in Early Modern England*, Leiden 2012, σελ 179-181. • Adam Morton, "Image and the Senses in Post- Reformation England", *Reformation* 20(1), 2015, σελ 93-100. • Philip Hahn, "Lutheran Sensory Culture in Context", *Past and Present*, Supplement 12, 2017, σελ. 90-92. • Kat Hill, "Making Lutherans", *Past and Present*, Supplement 12, 2017, σελ.17.

περίοδο αυτή η ακοή και η όραση να μην ήταν τόσο διακριτές διαστάσεις της ανθρώπινης αντίληψης όσο σήμερα υποθέτουμε.²⁷

Τέλος, ο Alain Corbin στο έργο του για τις χρήσεις των καμπανών στη μετεπαναστατική αγροτική Γαλλία, αναδεικνύει τους τρόπους με τους οποίους οι ιστορικοί των αισθήσεων μπορούν να συνεισφέρουν στην άμβλυνση των κυρίαρχων περιοδολογήσεων της Ιστορίας και στην προβληματοποίηση εννοιών όπως η νεωτερικότητα, η εξατομίκευση, η εκκοσμίκευση και ο ορθολογισμός. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει ότι την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης και το 19ο αι. συντελέστηκαν μικρότερες και αρκετά αργές αλλαγές στην αισθητηριακή κουλτούρα των αγροτικών κοινοτήτων, η ακοή συνέχισε να παίζει κεντρικό ρόλο, και οι κοινότητες συνέχισαν να λειτουργούν συλλογικά και προφορικά δίνοντας μεγάλη έμφαση στις θρησκευτικές τελετουργίες. Έτσι διερωτάται για το αν και κατά πόσο οι λόγιες πηγές της περιόδου περιγράφουν μια πραγματικότητα ή διακατέχονται από τη νοσταλγία για έναν αγροτικό κόσμο που χάθηκε και μια ελπίδα για επιστροφή στο παρελθόν.²⁸

Την ίδια νοσταλγία αναπαράγουν ως ένα βαθμό τόσο ο Corbin όσο και αρκετοί ιστορικοί των Annales, πιστεύοντας ότι η ικανότητα να συν-αισθάνεσαι, να ταυτίζεσαι ακόμα και να συμπάσχεις με τα ιστορικά υποκείμενα αποτελεί ουσιαστικό κρίκο της ιστορικής γνώσης. Έτσι, χωρίς να είναι απαραίτητα συντηρητικοί, σύμφωνα με το Sewell, οδηγήθηκαν πολλές φορές στην εξιδανίκευση του παρελθόντος, με σκοπό να αμφισβητήσουν τις κυρίαρχες πολιτικές του 19ου και 20ου αι., το σύγχρονο αστικό τρόπο ζωής, την πίστη στην πρόοδο, στον ορθολογισμό και στο μέλλον, δείχνοντας ότι ούτε οι αισθήσεις ούτε η νοσταλγία, ούτε η ιστορία είναι πολιτικά ουδέτερες²⁹

²⁷Leigh Eric Schmidt, *Hearing Things – Religion Illusion and the American Enlightenment*, Cambridge & Λονδίνο, 2000, σελ 16-17 & 22-26.

²⁸Alain Corbin, *Les Cloches de la Terre – Paysage Sonore et culture sensible dans les campagnes au XIXe Siècle*, Παρίσι, 2013 [πρώτη έκδοση 1981], σελ. 19-21

²⁹Ivan Jablonka, *Η Ιστορία είναι μια σύγχρονη Λογοτεχνία - Μανιφέστο για τις κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα 2017, σελ. 192. • Sewell, *Λογικές της Ιστορίας*, σελ. 103-4.

Ηχητικές και Ακουστικές Πρακτικές - Αναζητώντας τις Κοινωνικές Σημασίες του Ήχου

Πέρα όμως από την αναζήτηση της ιεράρχησης των αισθήσεων σε διάφορες ιστορικές περιόδους, ένας μεγάλος αριθμός ιστορικών έχει επηρεαστεί από την ανάδυση των Σπουδών Ήχου, ενός διεπιστημονικού κλάδου στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, ο οποίος χρησιμοποιεί τον ήχο ως αναλυτικό εργαλείο της επιστημονικής έρευνας. Έτσι οι ερευνητές αναλύοντας και όχι περιγράφοντας ακουστικές πρακτικές, λόγους και θεσμούς που ασχολούνται με τον ήχο, στοχάζονται πάνω στο *τι κάνει ο ήχος στον κόσμο των ανθρώπων*, αλλά και στο *τι κάνουν οι άνθρωποι στον κόσμο των ήχων* σε παλαιότερες εποχές. Το αίτημα για την ανάδυση των σπουδών ήχου φαίνεται να έχει διαλεκτική σχέση από τη μια με την αλλαγή του ακουστικού κόσμου στον 20ο αι. λόγω των τεχνολογικών αλλαγών και του σύγχρονου τρόπου ζωής, και από την άλλη με την *Πειραματική Μουσική* και καλλιτεχνική έκφραση που καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα στρέφεται στις αλλαγές στην ηχητική κουλτούρα στη βάση ευρύτερων φιλοσοφικών αναζητήσεων, αμφισβητώντας τα όρια μουσικής και θορύβου³⁰.

Το έργο σταθμός σε αυτή τη συζήτηση είναι το έργο του καναδού συνθέτη και θεωρητικού R. Murray Schafer, *The Tuning of the World* (1977), στο οποίο εισηγείται τον όρο *Ηχοτοπία*, έναν όρο με μεγάλη διάδοση και πέρα από τον ακαδημαϊκό χώρο με τον οποίο έχουν αναμετρηθεί λίγο έως πολύ όσοι έχουν γράψει για τις ηχητικές πρακτικές. Παρά τη γενική διασπορά του όρου και την ευρεία περιγραφική χρήση του ως ένα ηχητικό χαλί, ο ίδιος ο Schafer χρησιμοποιεί τον όρο με πολύ πιο ανοιχτή λογική που εμπεριέχει τόσο τους ήχους όσο και την πρόσληψη και κατανόηση αυτών σέ ένα πολιτισμικό σύστημα περικλείοντας οποιοδήποτε πεδίο έρευνας του ήχου. Ωστόσο, αν και το έργο του Schafer έγινε πολύ σημαντικό για τους ιστορικούς γιατί τους προτρέπει να ανακατασκευάσουν το ηχοτοπία του παρελθόντος μελετώντας λογοτεχνικές περιγραφές κάθε εποχής, το έργο του δεν μπορεί να διαβαστεί έξω από το ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής του και τα οικολογικά μηνύματα για τους ήχους που "μετράνε". Έτσι ο Schafer, αντιλαμβάνεται σε μεγάλο βαθμό την ανθρώπινη ιστορία ως μια ηχητική *πτώση* από τους αρμονικούς, ευχάριστους ήχους της φύσης, στους διάφωνους εκμηχανισμένους βιομηχανικούς ήχους των αστικών μητροπόλεων. Ωστόσο, παρά την ευρεία χρήση του ηχοτοπίου από πολλούς ιστορικούς οι περισσότεροι το έχουν χρησιμοποιήσει κριτικά με αρκετά διαφορετικές ιδεολογικές παραδοχές από αυτές του Schafer, ίσως γιατί η

³⁰Jonathan Sterne, "Sonic Imaginations", Jonathan Sterne, (επιμ.), *The Sound Studies Reader*, Νέα Υόρκη, 2012, σελ. 2-3.

ευρύτητα του όρου από την μία ευνοεί την πολλαπλότητα των προσεγγίσεων, αλλά από την άλλη ακυρώνει ως ένα βαθμό την αναλυτική του αξία.³¹

Ήδη από τη δεκαετία του 1990, ακολουθώντας την προτροπή του Schafer, αρκετοί ιστορικοί στρέφουν το ενδιαφέρον τους από την ακοή, στους ήχους και τις ακουστικές πρακτικές των πόλεων και της υπαίθρου στην Ευρώπη της πρώιμης νεότερης περιόδου. Γι' αυτό το λόγο, καθώς επιχειρούν να αναδείξουν τις καθημερινές ηχητικές πρακτικές στο δημόσιο χώρο, όπως οι φωνές τις αγοράς, το κουτσομπολιό, οι ήχοι των τεχνιτών και της εργασίας, οι τελετουργικοί ήχοι θρησκευτικοί και κοσμικοί κ.α., διαφοροποιείται σε μεγάλο βαθμό και το είδος των πηγών που μελετών και η έρευνα στρέφεται σε δικαστικά έγγραφα, θρησκευτικά κηρύγματα, λαϊκά τραγούδια, μπαλάντες, θεατρικά και λογοτεχνικά έργα, φυλλάδια, βιογραφίες, αλληλογραφίες, ταξιδιωτικές περιγραφές, λαογραφικά κείμενα του 19ου αι. κ.α. μέσα από τα οποία, με μεγάλη επινοητικότητα, οι ιστορικοί επιχειρούν να ανασυστήσουν το ηχοτοπίο του παρελθόντος.³²

Μία από τις πιο ολοκληρωμένες προσπάθειες ανακατασκευής του ηχητικού κόσμου της πρώιμης νεότερης Αγγλίας θεωρείται το έργο του Bruce R. Smith, , το οποίο ξεφεύγει από τις πρώτες θετικιστικές προσπάθειες δημιουργίας καταλόγων μετρήσεων της υποθετικής έντασης των ήχων του παρελθόντος³³, και προσπαθεί να οργανώσει τους ήχους σε χωρικές και κοινωνικές κατηγορίες (Πόλη - Ύπαιθρος – Βασιλική Αυλή), χτίζοντας ένα ιεραρχικό σύστημα μεταξύ τους (Λόγος - Μουσική - Θόρυβος) σε κάθε ακουστική κοινότητα. Έτσι βασιζόμενος κατά κύριο λόγο σε αφηγηματικές και εικονογραφικές πηγές θεωρεί ότι οι ακουστικές κοινότητες είχαν τη δυνατότητα να ακούσουν ήχους που δεν είναι συνηθισμένοι πιά (π.χ. άμαξες, κανόνια, κ.α.), ιεραρχούσαν τη σημασία κάποιων ήχων διαφορετικά από ό,τι σήμερα (π.χ. καμπάνες, κεραυνούς) και άρα είναι πιθανόν να άκουγαν και με πολύ διαφορετικό τρόπο.³⁴

Από τη μια, λοιπόν, θεωρεί ότι λόγω της απουσίας ήχων μεγαλύτερων από 70 db οι άνθρωποι άκουγαν σε πολύ πιο μακρινή απόσταση από ό,τι σήμερα, από την άλλη θεωρεί ότι έδιναν διαφορετική προσοχή στους ήχους, έχοντας πολύ διαφορετική ακουστική εμπειρία.

³¹R. Murray Schafer, "The Soundscape", στο Jonathan Sterne, (επιμ.), *The Sound Studies Reader*, Νέα Υόρκη, 2012, σελ.95 - 100. • Πανόπουλος, "Επιμετρό", σελ. 218-219. • Ari Y. Kelman, "Rethinking the Soundscape – A Critical Genealogy of a Key Term in Sound Studies", *Senses & Society*, 5(2), 2010, σελ. 214-223.

³²Bruce R. Smith, "Listening to the Wild Blue Yonder: The Challenges of Acoustic Ecology", στο Veit Erlmann (επιμ.), *Hearing Cultures – Essays on Sound, Listening and Modernity*, Οξφόρδη, 2005, σελ. 22-24. • David Garrioch "Sounds of the City: The Soundscape of Early Modern European Towns." *Urban History* 30(1), 2003, σελ 6-7.

³³Για μια κριτική βλ. Corbin, *Histoire et Anthropologie sensorielle*, σελ. 14-15.

³⁴Bruce Smith, *The Acoustic World Of Early Modern England*, Σικάγο, 1999, σελ 44-52, 58

Αντιπαραβάλλοντας λοιπόν λογοτεχνικά και άλλα κείμενα της περιόδου επιχειρεί να δημιουργήσει την *ιστορική φαινομενολογία*, μια μεθοδολογία που θα αναγνωρίζει ότι η γνώση και η εμπειρία είναι πάντα ενσώματη, μη οικουμενική και διαμορφώνεται από πολιτισμικούς παράγοντες σε κάθε ιστορικό πλαίσιο. Με αυτόν τον τρόπο επιχειρεί να συνδέσει τη φαινομενολογία με το *Νέο Ιστορικισμό* ενσωματώνοντας στη λογοτεχνική κριτική ανθρωπολογικά εργαλεία όπως η *Ακουστημολογία* του Steven Feld.³⁵

Παράλληλα, πολλοί ιστορικοί αναζητώντας τους ήχους του παρελθόντος έχουν δώσει ιδιαίτερο βάρος τα τελευταία χρόνια στη μελέτη των ήχων των πόλεων, γεγονός που σχετίζεται άμεσα με τις σύγχρονες τάσεις στην Ιστορία των Πόλεων, στα πλαίσια της *Χωρικής Στροφής*, η οποία ρίχνει το βάρος από τις ίδιες τις πόλεις ως κτισμένους χώρους στις αστικές κοινότητες θεωρώντας ότι το τόσο ο χώρος όσο και οι ήχοι που περιέχει δεν είναι μόνο το αποτέλεσμα κοινωνικών/πολιτισμικών νοημάτων και σχέσεων, αλλά επίσης και το μέσο, η προϋπόθεση της ύπαρξης των ιδίων των αστικών κοινοτήτων.³⁶ Έτσι τα τελευταία χρόνια εμφανίζεται ένας αριθμός μονογραφιών για πόλεις της πρώιμης νεωτερικότητας, οι οποίες διερευνούν τη σχέση χώρου, ήχων, αστικών κοινοτήτων και εξουσίας, επιχειρώντας να προβληματοποιήσει περιοδολογήσεις που σχετίζονται με την ανάδυση της δημόσιας σφαίρα και την εμφάνιση της νεωτερικής πολιτικής κουλτούρας.³⁷

Στο πνεύμα αυτό η Flora Dennis, μελετώντας πραγματείες αρχιτεκτονικής, αστικού σχεδιασμού, και οδηγίες για τη διαρρύθμιση σπιτιών θεωρεί ότι στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα των ιταλικών πόλεων της πρώιμης νεότερης περιόδου οι καθημερινοί ήχοι της πόλης αλλά και του ίδιου του σπιτιού απαξιώνονται, θεωρούνται θόρυβος, κακοφωνία,

³⁵Smith, *Listening to the Wild Blue*, σελ. 39-40. • Peter Barry, *Γνωριμία με τη θεωρία: Μια εισαγωγή στη λογοτεχνική και πολιτισμική θεωρία*, Αθήνα 2013, σελ. 214.

Με τον όρο ακουστημολογία ο Feld ορίζει "Τη δυνατότητα ακουστικής γνώσης, της ήχησης ως προϋπόθεσης της γνώσης και ως προϋπόθεση για γνώση, της ηχητικής παρουσίας και συνειδητοποίησης ως δυνητικών διαμορφωτικών δυνάμεων του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι νοηματοδοτούν τις εμπειρίες τους". Παναγιώτης Πανόπουλος, "Εισαγωγή" στο Παναγιώτης Πανόπουλος (επίμ.) *Ακουστικοί κόσμοι - Ηχητική ανθρωπολογία στο τροπικό δάσος*, σελ 16.

³⁶Walraven, "History and its Acoustics Context: Silence, Resonance, Echo and where to find them in the Archive", *Journal of Sonic Studies*, 4(1), 2013, <http://journal.sonicstudies.org/vol04/nr01/a07>. • Κώστας Γιαννακόπουλος – Γιάννης Γιαννισιώτης, «Εισαγωγή: Εξουσία, αντίσταση και χωρικές υλικότητες» στο Κ. Γιαννακόπουλος- Γ. Γιαννισιώτης (επίμ.) *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη – χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σελ 12.

³⁷Garrioch "Sounds of the City", σελ 6. • Peter Bailey, "Breaking the Sound Barrier", σελ. 27-28. • Peter Lake & Steve Pincus, "Rethinking Public Sphere in Early Modern England", *Journal of British Studies*, 45, 2006, 270-272.

Ενδεικτικά για 15ο -18ο βλ. Jean Pierre Gutton, *Bruits et sons dans notre histoire*, Παρίσι, 2000. • Deborah Howard & Laura Moretti, *Sound and Space in Renaissance Venice: Architecture, Music, Acoustics*. New Heaven 2010. • James Johnson, *Listening in Paris*, Berkeley 2008. • Robert Kendrick, *The Sounds of Milan, 1585-1650*. Οξφόρδη, 2002. • Emily Cockayne, *Hubbub, Filth, Noise & Stench in England, 1600-1770*, Λονδίνο, 2007.

παραβίαση του ιδιωτικού χώρου, και γίνονται πρόβλημα προς αντιμετώπιση, σε μια λογική εκπολιτισμού³⁸. Επιχειρεί λοιπόν να δείξει ότι η σιωπή και η ηρεμία, την περίοδο αυτή είναι ζητούμενο ανάλογα με την ηλικία (π.χ. αποφυγή του θορύβου των παιδιών - ξεκούραση των ηλικιωμένων), τη δραστηριότητα και το φύλο (αποφυγή του θορύβου της κουζίνας - προστασία των ανδρών και της εργασίας) αλλά και τη θέση σε σχέση με το εκτεταμένο οικογενειακό δίκτυο (προστασία φιλοξενούμενων από τους θορύβους του σπιτιού), πιστεύοντας ότι τα όρια μεταξύ δρόμου και σπιτιού ήταν σε μεγάλο βαθμό ρευστά και διαπερατά.³⁹

Εντούτοις, υπάρχει έντονη ιστοριογραφική συζήτηση γύρω από τη δυνατότητα ανασύστασης του ηχοτοπίου του παρελθόντος, είτε λόγω αποσπασματικότητας των πηγών, είτε λόγω αμφισβήτησης της δυνατότητας μεταφοράς της ηχητικής εμπειρίας μέσω του λόγου, είτε γιατί το εγχείρημα παραμένει σε μεγάλο βαθμό περιγραφικό. Έτσι πολύ ιστορικοί προτείνουν την επικέντρωση στους σημαντικούς ήχους (keynote sounds) ξαναδιαβάζοντας, έργο του Alain Corbin, για τη σταδιακή ανασηματοδότηση του ήχου των καμπανών και την αποδιάρθρωση της συμβολικής τους γλώσσας στο γαλλικό 19ο αι. Συγκεκριμένα ο Corbin, είναι από τους πρώτους ιστορικούς που δεν επιλέγει να μελετήσει το σύνολο των διαθέσιμων ήχων στα αυτιά των χωρικών της μεταεπαναστατικής Γαλλίας και επικεντρώνεται στους ήχους από τις καμπάνες. Έτσι οι κωδωνοκρουσίες την περίοδο αυτή, θεωρεί ότι συγκροτούν μια συμβολική γλώσσα η οποία, σιγά – σιγά κατά το πέρασμα του 19^{ου} αι αρχίζει να χάνει τη σημασία της και άλλοι ήχοι και πρακτικές, συχνά εκμηχανισμένοι (σειρήνες, ραδιόφωνο, έντυπα) αντικαταστούν τους ρόλους που είχαν παλιά οι καμπάνες, μειώνοντας την ανοχή των ανθρώπων στον ήχο τους και μετασχηματίζοντας τις τροπικότητες της αντίληψης. Επιπλέον θεωρεί ότι η κομβικότητα των καμπανών και η ικανότητα τους να δημιουργούν αντιπαραθέσεις φανερώνεται και στην ύπαρξη 10.000 εγγράφων και υποθέσεων που σχετίζονται με τις καμπάνες κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αι., το οποίο δείχνει πόσο τόσο οι τοπικές όσο και η κεντρική εξουσία έδειχναν προσοχή στο ζήτημα αυτό.⁴⁰

³⁸Η Dennis είναι επηρεασμένη από το έργο του ιστορικού κοινωνιολόγου Nobert Elias ο οποίος μελετώντας ένα μεγάλο όγκο πρωτογενούς υλικού επιχειρεί να εξηγήσει την «Ψυχογένεση» του δυτικού πολιτισμού μέσω της διάδοσης και εσωτερίκευσης πολιτισμικών προτύπων που οδηγούν στην εκλέπτυνση, στη δημιουργία συναισθημάτων ντροπής και στην αυτοπεριστολή των σωματικών λειτουργιών και των ήχων τους, την εξιδανίκευση της ηρεμίας και του ύπνου όπως και τη δημιουργία ειδικών χώρων για τις λειτουργίες αυτές (τουαλέτες, υπνοδωμάτια). Nobert Elias, *Η εξέλιξη του πολιτισμού* τ.1, Αθήνα 1997.

³⁹Flora Dennis, "Sound and Domestic Space in Fifteenth- And Sixteenth-Century Italy". *Studies in The Decorative Arts* 16 (1), 2008, σελ. 9-13.

⁴⁰Mark M. Smith, Mitchell Snay & Bruce R. Smith, "Coda – Talking Sound History", in στο Mark M. Smith (επιμ.), *Hearing History – A Reader*, Athens 2004, σελ. 365-404. • Forum: The Senses, *German History*, 32(2), 2014, σελ. 256–273. • Kelman, "Rethinking the Soundscape", σελ 226-8. • Walraven, "History and its

Παράλληλα εμπλουτίζοντας τη λογική του ηχοτοπίου, ο ιστορικός της αρχιτεκτονικής Niall Atkinson επιχειρεί να αξιοποιήσει δημιουργικά τόσο το έργο του Corbin όσο και τις επιστημολογικές αναζητήσεις πάνω στην κοινωνική και ενσώματη παραγωγή του χώρου στο πολύ πρόσφατο βιβλίο του *The Noisy Renaissance. Sound, Architecture, and Florentine Urban Life*, αναγνωρίζοντας την κομβικότητα του ήχου των καμπανών για τις προνεωτερικές αστικές κοινότητες και τις πρακτικές της δημόσιας αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι οι καμπάνες και τα καμπαναριά, λόγω της ικανότητας τους να σηματοδοτούν τόσο το χώρο (π.χ. τα όρια ενοριών, γειτονιών, συντεχνιών, φατριών αλλά και της ίδιας της Φλωρεντίας σε σχέση με την ύπαιθρο), όσο και το χρόνο (το πέρασμα από τη μέρα στη νύχτα, από την εργασία στησχόλη, από τη ζωή στο θάνατο, το τελετουργικό έτος κ.α.) τίθενται στο στόχαστρο διαφορετικών πολιτικών και θρησκευτικών εξουσιαστικών δομών που επιχειρούν να ελέγξουν την επικοινωνιακή τους δύναμη. Θεωρεί λοιπόν ότι οι καμπάνες στην αναγεννησιακή Φλωρεντία ήταν ένα είδος μέσων μαζικής ενημέρωσης που ειδοποιούσαν και κινητοποιούσαν τους πολίτες για τις αστικές συνελεύσεις, για την απονομή της δικαιοσύνης, τις εκτελέσεις ακόμα και τις πολιτικές αναταραχές και εξεγέρσεις, δημιουργώντας μια υβριδική δημόσια σφαίρα.⁴¹

Αντίστοιχες ιστοριογραφικές αναζητήσεις, υιοθετούν και ιστορικοί που ασχολούνται με τις αλλαγές που επέφερε στη νοηματοδότηση και στη χρήση των καμπανών η προτεσταντική Μεταρρύθμιση. Στη Γερμανία, σύμφωνα με το Philip Hahn, οι προτεστάντες θεολόγοι αρχικά ποινικοποίησαν τις καμπάνες ως σύμβολο των καθολικών ειδωλολατρικών και δεισιδαιμονικών πρακτικών, στην πράξη όμως οι εκκλησιαστικές αρχές δεν εφάρμοσαν ιδιαίτερα μέτρα ενάντια στη χρήση τους γιατί είχαν αντιληφθεί ότι ήταν το πιο αποτελεσματικό μέσο συγκέντρωσης των θρησκευτικών κοινοτήτων. Η χρήση των καμπανών επεκτάθηκε ακόμα περισσότερο όταν οι προτεσταντικές εκκλησιαστικές αρχές της Γερμανίας έγιναν κυρίαρχες με στόχο την άντληση κύρους και το συμβολικό έλεγχο του χώρου μέσω της αντήχησης της κωδωνοκρουσίας.⁴²

Από την άλλη, στην Αγγλία η περιστολή της χρήσης των καμπανών, σύμφωνα με τον Adam R. Hill, ήταν πολύ μικρότερη κατά τη μακρά περίοδο των θρησκευτικών μεταρρυθμίσεων, από το 1530 ως το 1640, σε σχέση τόσο με την καλβινιστική Γενεύη όσο και

Acoustics Context:" <http://journal.sonicstudies.org/vol04/nr01/a07>. • Corbin, *Les Cloches de la terre*, σελ. 14-15.

⁴¹Niall Atkinson, *The Noisy Renaissance: Sound, Architecture, and Florentine Urban Life (Kindle Edition)*, Pennsylvania 2016, Locations. 1154, 2530, 2830, 3086.

⁴²Philip Hahn, "The Reformation of The Soundscape: Bell-Ringing in Early Modern Lutheran Germany". *German History* 33 (4), 2015, σελ. 527-8, 531.

με τη Γερμανία, και μάλλον αποτυχημένη. Έτσι έγιναν από τα πάνω προσπάθειες, ήδη από τα χρόνια του Ερρίκου Η', για αποσύνδεση των κωδωνοκρουσιών από τη θρησκευτική λατρεία, είτε με εθνικοποίηση (χρήσεις καμπανών σε παρελάσεις, επετείους μαχών και γιορτές για τη Βασίλισσα), είτε με τη σύνδεση τους με λαϊκές τελετουργίες και αγωνίσματα για την αλλαγή των εποχών, οι οποίες, αν και προϋπήρχαν στο καθολικό ημερολόγιο, αποσυνδέθηκαν από το καθολικό τους περιεχόμενο και αναπλαισιώθηκαν, για να λειτουργήσουν ως φορείς της συλλογικής μνήμης και της κοινωνικής συνοχής δημιουργώντας μια «φαντασιακή κοινότητα». Πιο συγκεκριμένα, στην Αγγλία του 16^{ου} και του 17^{ου} αι. οι γιορτές και οι τελετουργίες συνδέονται με πρώιμες διαδικασίες δημιουργίας της αγγλικής εθνικής ταυτότητας, μέσω διαδικασιών ενοποίησης του χώρου, οι οποίες σύμφωνα με το Phillip Schwyzer, είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τη συλλογική μνήμη και τη δημιουργία ενός κοινού αιώνιου παρελθόντος το οποίο οφείλει να εμπεδωθεί με πολλούς τρόπους μεταξύ των τοπικών πληθυσμών οι οποίοι δεν συνδέονταν απαραίτητα μεταξύ τους. Παρόλα αυτά η ανάλυση του Hill, ίσως λόγω του γεγονότος ότι βασίζεται κυρίως σε ενοριακά αρχεία και προτεσταντικά κηρύγματα, δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική ούτε για τις κοινωνικές ομάδες που επιτελούν τις τελετουργίες αυτές ούτε και για τις συμβολικές σημασίες των τελετουργιών⁴³

Αντίθετα, ιδιαίτερη προσοχή στη συμβολική διάσταση του ήχου και του θορύβου έχουν δώσει ιστορικοί όπως οι Peter Burke, Carlo Ginzburg, Natalie Z. Davis και E.P Thompson, οι οποίοι από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 ασχολήθηκαν με τη λαϊκή κουλτούρα της προβιομηχανικής Ευρώπης, επηρεασμένοι τόσο από το έργο του Σοβιετικού λογοτεχνικού κριτικού Mikhail Bakhtin όσο κι από τη Συμβολική Ανθρωπολογία των Victor Turner και Clifford Geertz. Έτσι μέσα από τα χάσματα και τις ρωγμές των λόγιων πηγών επιχειρούν να αναδείξουν τη διαλογική επικοινωνία και αλληλεπίδραση μεταξύ υψηλής και χαμηλής κουλτούρας μέσω της συμμετοχής σε κοινές πολιτισμικές πρακτικές και τελετουργίες όπως το Καρναβάλι καθώς και τη δυνατότητα των υπάλληλων στρωμάτων για δράση, διαπραγμάτευση των ορίων, κοινωνικό έλεγχο και αμφισβήτηση της από τα πάνω πολιτισμικής επιβολής.⁴⁴

⁴³Adam R. Hill, "The Reformation of the Bells in Early Modern England", (Phd Thesis in Simon Fraser University), 2002, σελ 22-30. • Phillip Schwyzer, *Literature, Nationalism, and Memory in Early Modern England and Wales*, Cambridge, 2004, σελ.2-8. και οι δύο συγγραφείς εμπνέονται από το έργο: Μπένεντικτ Άντερσον, *Φαντασιακές κοινότητες – Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα, 1997.

⁴⁴Giorgos Plakotos, Review of *Popular Culture in Early Modern Europe*, by Peter Burke, *Historia*, 10, 2010 σελ 235-239. • Κώστας Γαγανάκης, "Επίμετρο: Η "επιστροφή του Μαρτίνου Γκέρ" ή η επιστροφή στην αφήγηση", στο Nataly Z. Davis, *Η Επιστροφή του Μαρτίνου Γκέρ*, Αθήνα 2000, σελ. 179-180. • Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*, Νέα Υόρκη, 1978, σελ. 201. • για τη συμβολική ανθρωπολογία βλ. Sherry B. Ortner, "Theory in Anthropology since the Sixties." *Comparative Studies in Society and History* 26(1), 1984, σελ. 128-132

Στο πνεύμα αυτό, έχει συζητηθεί αρκετά η παρουσία του ήχου και του θορύβου σε καρναβαλικού τύπου τελετουργίες απόδοσης «λαϊκής» δικαιοσύνης, οι οποίες απαντώνται σε διάφορες περιοχές της Ευρώπης, με μικρές παραλλαγές (Charivari στη Γαλλία, Rough Music στην Αγγλία, Katzenmusik στη Γερμανία, Mattinata και Scampanata στην Ιταλία κ.α.). Συγκεκριμένα το Charivari, που θεωρείται η κυριάρχη εκδοχή, ήταν μια θορυβώδης τελετουργία που στόχο είχε τη δημόσια δυσφήμιση και τον κοινωνικό στιγματισμό ατόμων που η συμπεριφορά τους διατάρασσε την κοινωνική, ηθική και έμφυλη τάξη ή το κοινό αίσθημα δικαίου (τέλεση δεύτερου γάμου, γάμου με μεγάλη διαφορά ηλικίας, μοιχεία, γάμου εκτός του χωριού, ξυλοδαρμοί και ανάρμοστη συμπεριφορά γυναικών και ανδρών, συλλογή άδικης φορολογίας κ.α.), Αυτοσχέδιες ομάδες, κατά κύριο λόγο νέων μασκαρεμένων ανδρών, επιτελούσαν κοροϊδευτικά και υβριστικά τραγούδια υπό τη συνοδεία εκκωφαντικού θορύβου από κατσαρόλες, τηγάνια, σφυρίγματα και κραυγές, είτε έξω από το σπίτι των θυμάτων, είτε τους εξανάγκαζαν να συμμετέχουν σε κοροϊδευτική παρέλαση στους δρόμους καβαλικεύοντας ανάποδα έναν γάιδαρο. Συνήθως η τελετουργία λύνονταν με την πληρωμή κάποιου συμβολικού αντιτίμου είτε σε χρηματική μορφή είτε με κάποιο κέρασμα και σπάνια οδηγούνταν σε γενικευμένα βίαιες συμπεριφορές, ειδικά στην περίπτωση που τα θύματα ήταν μέλη της κοινότητας.⁴⁵

Παράλληλα, πέρα από τις όποιες δημογραφικές, ψυχολογικές και οικονομικές ερμηνείες που έχουν κατά καιρούς δοθεί στο Charivari, η παρουσία του έντονου θορύβου έχει ερμηνευθεί από το Bakhtin στη λογική του αντεστραμμένου κόσμου και της υβριστικής ενθρόνισης του Καρναβαλιού, όπου ο θόρυβος είναι το αντίθετο της μουσικής και της αρμονίας, τα σκεύη της κουζίνας, το αντίθετο των μουσικών οργάνων, ενώ οι κραυγές και τα υβρεολόγια το αντίθετο του λόγου και της ποίησης. Ο Bakhtin, διαβάζοντας το *Roman de Fauvel* των αρχών του 14ου αι., μια από τις παλαιότερες πηγές στις οποίες υπάρχει αναφορά στο Charivari, προσπαθεί να αναδείξει τη πολύπλοκη σχέση του θορύβου με τον υπερφυσικό κόσμο των πνευμάτων όπως παρουσιάζεται στις καρναβαλικές μυθικές εικόνες του "άγριου στρατεύματος", του "άγριου κυνηγιού", των "ανθρώπων του Ερλεκίνου" . Επιπλέον

⁴⁵Σύμφωνα με τη Davis υπήρχαν περιπτώσεις Charivari που παρεκτράπηκαν και οδήγησαν σε δολοφονίες στην παραγμένη περίοδο των θρησκευτικών πολέμων. Γενικά για τη διάρθρωση και τις παραλλαγές των τελετουργιών αυτών βλ. Burke, *Popular Culture*, σελ.198 -199. • Natalie Z. Davis, "The Reasons of Misrule: Youth Groups and Charivaris in Sixteenth-Century France", *Past & Present*, 50, 1971, σελ. 41-75. • Jacques Le Goff & Jean Claude Schmitt, *Le Charivari*, Παρίσι, 1982. • E. P. Thompson, *Costum in Common*, Νέα Υόρκη, 1991, σελ. 467-533. • William Beik, "The Violence of The French Crowd from Charivari to Revolution". *Past & Present* 197 (1), 2007, σελ. 75-110.

αναφέρεται και στη συσχέτιση του θορύβου με το διάβολο κάνοντας αναφορά στο έργο του Rabelais και του François Villon.⁴⁶

Τη συσχέτιση του θορύβου με τις ψυχές των νεκρών αναδεικνύει και η Davis αναφέροντας ότι ο θόρυβος χρησιμοποιείται για εξευμενισμό του νεκρού συζύγου στην περίπτωση δεύτερου γάμου αλλά και για την πρόκληση οριακών - εκστατικών εμπειριών στους νέους της κοινότητας παίζοντας το ρόλο διαβατήριας τελετής από τη νεότητα στην ενήλικη ζωή. Εκτός αυτού, οι E.P Thompson και N. Baker θεωρούν ότι η χρήση του θορύβου αποτελεί μια μορφή ψυχολογικής βίας και έκφρασης εχθρότητας εναντίον των θυμάτων. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι σύμφωνα με μια από τις πιο πιθανές ετυμολογίες η λέξη Charivari προέρχεται από το λατινικό Caribaria που σημαίνει πονοκέφαλος.⁴⁷

Συμπερασματικά, οι ιστορικοί που ασχολήθηκαν με αυτές τις τελετουργίες και τη λαϊκή κουλτούρα γενικότερα παρόλο που αρκετές φορές έχουν προσπαθήσει να χωρέσουν τα ιστορικά υποκείμενα σε συγκεκριμένα ιδεολογικά καλούπια και ιστοριογραφικά μοντέλα, παρουσιάζοντας τους χωρικούς του 15ου - 18ου αι. είτε ως πρωτόγονους και βίαιους, είτε ως απαισιόδοξους παρατηρητές χωρίς δυνατότητα δράσης, είτε ως σφιχτά δεμένους με το έθιμο χορευτές σε ένα μπαλέτο επαναληπτικών συμβολικών πρακτικών, ήταν από τους πρώτους που ασχολήθηκαν ουσιαστικά ήδη από τη δεκαετία του 1970 με την έμφυλη διάσταση του ήχου και του θορύβου στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη. Την ίδια περίοδο που η Joan Kelly θα δημοσιεύσει το εμβληματικό άρθρο της για την κοινωνική ιστορία των γυναικών "Did Women Have a Renaissance?", ιστορικοί όπως η Natalie Z. Davis ανοίγουν το δρόμο για τη σύνδεση των τελετουργιών με την έμφυλη τάξη, τη γονιμότητα και τη σεξουαλικότητα, τις επιτελέσεις του ανδρισμού καθώς και με τη δημιουργία ηγεμονικών και υπάλληλων ταυτοτήτων.⁴⁸

⁴⁶Mikhail Bakhtin, *Ο Ραμπελαί και ο κόσμος του - Για τη λαϊκή κουλτούρα του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης*, Ηράκλειο, 2017, σελ. 248.

⁴⁷Davis, "The reason of Misrule", σελ.53. • E. P. Thompson, *Costum in Common*, σελ.469. • Naomi J. Baker, "Charivari and Popular Ritual In 17Th-Century Italy: A Source and Context for Improvised Performance?". *Early Music* 41 (3), 2013, σελ. 450.

Για μια επισκόπηση της ανθρωπολογικής βιβλιογραφίας γύρω από τη σχέση θορύβου, πνευματοληψίας και έκστασης βλ. Παναγιώτης Πανόπουλος, «Ήχοι, σώματα, συναισθήματα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις του ήχου των κρουστών», *Μουσικός λόγος*, τ.6, 2005, σελ. 15-31.

⁴⁸William Beik, "The Violence of The French Crowd", σελ. 106-107. • Ανδρονίκη Διαλέτη, "Αναζητώντας το γυναικείο υποκείμενο στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη", *Τα Ιστορικά*, τ.58, 2013, σελ. 107. • Giorgos Plakotos, *Review of Popular Culture*, σελ.237.

Ακοή, Σώμα και Φύλο - Κανονιστικοί Λόγοι και Αναπαραστάσεις της Ακοής

Η μελέτη του ήχου και της ακοής, όμως δεν έχει περιοριστεί μόνο στην προσπάθεια ανασύστασης του ηχοτοπίου του παρελθόντος. Σημαντικό και γρήγορα αναπτυσσόμενο μέρος της βιβλιογραφίας των τελευταίων χρόνων προέρχεται από το χώρο της ιστορίας των ιδεών, της αντίληψης, της ιατρικής και της επιστήμης. Έτσι ιστορικοί και μουσικολόγοι μελετώντας τους πολλαπλούς και συχνά αντικρουόμενους λόγους για την ακοή, τον ήχο, τη μουσική και τις επιπτώσεις τους στο ανθρώπινο σώμα και συμπεριφορά όπως αποτυπώνονται στα φιλοσοφικά - επιστημονικά - ιατρικά κείμενα από το 15ο ως των 17ο αι σε διάφορες χώρες της Ευρώπης επιχειρούν να δείξουν ότι η Επιστημονική Επανάσταση δεν ήταν μια εξελικτική τομή από το «σκοταδισμό» στη γνώση, ούτε αποκομμένη από τις πολιτισμικές νόρμες της εποχής. Σε αρκετές περιπτώσεις θέτουν υπό αμφισβήτηση τόσο την ύπαρξη της επιστήμης ως μιας διακριτής οντότητας την περίοδο αυτή, όσο και την ίδια την "επαναστατικότητα" των κειμένων της περιόδου.⁴⁹

Ορόσημο στην προσέγγιση αυτή έχει αποτελέσει το πολύ ευρύ έργο της ιστορικού των ιδεών Penelope Gouk, η οποία ήδη από τη δεκαετία του 1980 έχει αρχίσει να μελετάει το ρόλο της μουσικής, του ήχου και της ακοής στο σύνολο σχεδόν των αγγλικών λόγιων ιατρικών κειμένων του 17ου και του 18ου αι, προχωρώντας και σε κριτική έκδοση ορισμένων από αυτά. Θεωρεί λοιπόν ότι η ακοή είχε σημαντική θέση στα κείμενα αυτά αν και δεν θεωρούνταν ξεχωριστό αντικείμενο μελέτης αλλά ήταν ενσωματωμένη σε ιατρικά και θρησκευτικά κείμενα τα οποία εξετάζανε τη σχέση σώματος, ψυχής, κόσμου και φυσικής μαγείας, σε ανατομικές πραγματείες για τα διάφορα μέρη του σώματος, σε κείμενα για τη θεωρία της μουσικής, για την εκπαίδευση και την πολιτική κ.α.⁵⁰

Επιχειρεί λοιπόν να φτιάξει μια πιο σύνθετη γενεαλογία της επιστημονικής γνώσης, και να δείξει ότι η επιρροή των αρχαίων κειμένων, του Αριστοτέλη, του Γαληνού και της Πλατωνικής - Νεοπλατωνικής Παράδοσης είναι πολύ ισχυρή στα κείμενα της επιστημονικής επανάστασης του 16ου - 17ου και συνεχίζεται η θεώρηση του ήχου ως κίνηση του αέρα μέσα και έξω από το σώμα, ως απόκρυφο και μυστηριακό φαινόμενο που επηρεάζει άμεσα τα πάθη,

⁴⁹Thomas Laquer, *Κατασκευάζοντας το φύλο: Από την αρχαιότητα ως το Φρόιντ*, Αθήνα 2003, σελ 115-116. • Steven Shapin, *Η Επιστημονική Επανάσταση*, Αθήνα 2003, σελ. 28.

⁵⁰Penelope Gouk, "The Role of th Acoustics and music theory in the scientific work of Robert Hooke", *Annals of Science*, 37(5), 1980, σελ. 573 - 605. • Penelope Gouk, "Newton and music: From the microcosm to the macrocosm", *International Studies in the Philosophy of Science*, 1(1), 1986, σελ. 36-59. • Penelope Gouk, "English Theories of Hearing in the Seventh Century", στο Mark M. Smith (επιμ.), *Hearing History – A Reader*, Athens 2004, σελ. 136-37. Κ.α.

τους χυμούς και τις ποιότητες του σώματος και της ψυχής. Έτσι θεωρεί ότι παρά την αλλαγή της επιστημονική πρακτικής από το σχολιασμό και αναπαραγωγή των αρχαίων κειμένων στην παρατήρηση, την ανατομία και το πείραμα, οι αντιλήψεις μετασχηματίζονται πολύ πιο αργά και αποσπασματικά σε σχέση με μια προσθετική/συσσωρευτική θεώρηση της γνώσης και ότι η μετάβαση από τη *Χυμική Θεωρία* και τη φυσική μαγεία στη θεώρηση του ήχου ως παλμικής κίνησης του αέρα που επιδρά μέσω των νεύρων στη ψυχή σε μια καρτεσιανή μηχανοκρατική σύλληψη ήταν αρκετά σύνθετο φαινόμενο.⁵¹

Στο ίδιο πνεύμα κινείται και ο μουσικολόγος και ανθρωπολόγος Veit Erlmann ο οποίος προσπαθεί να προβληματοποιήσει την καρτεσιανή διάκριση σώματος και ψυχής, μελετώντας έργα του Claude Perrault, όπως το *Essai de Physique (1680)* αλλά και έναν ανέκδοτο φιλοσοφικό διάλογο του (1672) μεταξύ δυο ακροατών της όπερας. Έτσι, σύμφωνα με τα έργα αυτά, ο ήχος και η μουσική δεν αποτελούν μόνο διανοητική πρακτική, αλλά δονούν ολόκληρο το σώμα, κινούν κάθε νεύρο και όργανο του ανθρώπινου σώματος, όπως ο συναισθηματικός κόσμος της όπερας εισέρχεται κυριολεκτικά στο σώμα μέσω του αυτιού. Εξετάζοντας λοιπόν παράλληλα τα δύο αυτά κείμενα του Perrault, ο Erlmann εντοπίζει το γεγονός ότι η σχέση επιστήμης και ακουστικής πρακτικής δεν είναι μονόδρομη, δείχνοντας ότι τα επιστημονικά του έργα για την ακουστική είχαν επηρεαστεί σημαντικά από τη μουσική του γαλλικού μπαρόκ που άκουγε, η οποία, είχε στόχο την απόλαυση και την εναλλαγή των συναισθημάτων και τη συγκίνηση.⁵²

Την επίδραση των επιστημονικών και φιλοσοφικών θεωρήσεων της εποχής για την ομορφιά στα καλλιτεχνικά ρεύματα της εποχής σε σχέση με το ρόλο των αισθήσεων, του ήχου και της ακοής επιχειρεί να διερευνήσει και η ιστορικός τέχνης Marlen Eberhart αναλύοντας τον πίνακα του Τιτσιάνο, "Αφροδίτη και Μουσικός", θεωρώντας ότι στον πίνακα αυτό αναπαράγεται η νεοπλατωνική τριπλή θεώρηση της ομορφιάς του Marcilio Ficino (της ψυχής μέσω της διάνοιας, του σώματος μέσω του ματιού και του ήχου μέσω του αυτιού). Θεωρεί λοιπόν ότι στον πίνακα αυτό η ερωτική επιθυμία του οργανίστα για την Αφροδίτη εκφράζεται και με τους τρεις τρόπους. Αρχικά μέσα από τη διάνοια και την τεχνολογία, δηλαδή μέσα από

⁵¹Gouk, "English Theories of Hearing", 141-4, επίσης μεγάλη βιβλιογραφία τα τελευταία χρόνια αναπτύσσεται πάνω στη Φυσική Μαγεία και τον αποκρυφισμό και τη σχέση τους με τη μουσική. Βλ. Ενδεικτικά. Jacomien Prins, "Girolamo Cardano and Julius Ceasar Scaliger in Debate about Nature's Musical Secrets", *Journal of the History of Ideas*, 78(2), 2017. σελ 169-189. • Katherine Butler, "Myth, Science and the Power of Music in the Early Decades of the Royal Society", *Journal of the History of Ideas*, 76(1), σελ 47-68. • Kim, Hyun-Ah, "'Music Of The Soul' (Animae Musica): Marsilio Ficino And The Revival Of Musica Humana In Renaissance Neoplatonism". *Reformation & Renaissance Review* 19 (2), 2017, σελ 122-134.

⁵²Veit Erlmann, "The physiologist at the Opera: Claud Perrault's *Du bruit* (1680) and the politics of Pleasure in the Ancien Regime" στο Ian Biddle & Kirsten Gibson, *Cultural Histories Of Noise, Sound And Listening In Europe, 1300-1918*, Νέα Υόρκη, 2017, σελ.32-41.

το εξελιγμένο μουσικό όργανο στο οποίο έχει πρόσβαση ο άνδρας μουσικός. Συμπληρώνεται, από το βλέμμα του άνδρα μουσικού στο γυμνό, ακίνητο, παθητικό σώμα της Αφροδίτης, και ολοκληρώνεται με τον ήχο τον οποίο ο άνδρας μουσικός παράγει και η Αφροδίτη δέχεται. (βλ. εικόνα 1.1.)⁵³

(Εικόνα 1.1. Τιτσιάνο, Αφροδίτη και Μουσικός, Μαδρίτη: Μουσείο του Πράδο, 1548.)

Με αυτόν τον τρόπο, αναπαράγει ερμηνευτικά σχήματα ανθρωπολόγων και ιστορικών, οι οποίες συνδέονται με το κίνημα του ριζοσπαστικού φεμινισμού και προσπαθούν να εξηγήσουν την οικουμενικότητα της ανδρικής κυριαρχίας και της γυναικείας υποτέλειας σε διαφορετικά ιστορικά και πολιτισμικά πλαίσια, βασιζόμενες σε ένα σύστημα δυαδικών αντιθέσεων που δομούν και φυσικοποιούν την έμφυλη ιεραρχία (π.χ., η ταύτιση των γυναικών με τη φύση και την αναπαραγωγή και των ανδρών με τον πολιτισμό, η συσχέτιση των ανδρών με το δημόσιο χώρο όπου επιτελούν δραστηριότητες με αξία και των γυναικών με τον ιδιωτικό χώρο και την οικογένεια, η ταύτιση των ανδρών με τη δράση και των γυναικών με την παθητικότητα κ.α.). Άλλωστε τα μοντέλα αυτά, αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης και για την

⁵³Τον πίνακα αυτό έχει αναλύσει και ο Γάλλος φιλόσοφος Jean Luc Nancy πιστεύοντας ότι η αντήχηση του εκκλησιαστικού οργάνου διαπερνά τα όρια του σώματος, της μουσική και του θορύβου, του σπιτιού και του κήπου και συνεχίζει να αντηχεί στο άπειρο όπως το βλέμμα εκτείνεται στο άπειρο μέσω της προοπτικής. Βλ. Jean Luc Nancy, *Listening*, Νέα Υόρκη, 2007, σελ. 45-46. Marlene Eberhart, "Sensing, Time and Aural Imagination in Titian's "Venus with Organist and Dog", *Artibus et Historiae*, 33(65), 2012, σελ 88-91.

ιστορία των γυναικών με εστίαση στην ιστορία του οικιακού χώρου, την ιστορία του γυναικείου σώματος και των ρόλων που απορρέουν από αυτό.⁵⁴

Από την προσπάθεια ανάδειξης της οικουμενικότητας της γυναικείας καταπίεσης δεν ξεφεύγει και η Constance Classen η οποία ασχολείται με το ρόλο που παίζουν οι ιδεολογίες και οι ιεραρχήσεις των αισθήσεων στη δημιουργία του ιδεώδους της ρευστής και αδύναμης γυναικείας φύσης και στη διαμόρφωση παραβατικών θηλυκοτήτων, εστιάζοντας ιδιαίτερα στο κυνήγι μαγισσών. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει ότι οι γυναίκες στα παραδοσιακά αριστοτελικά και θρησκευτικά ιδεώδη ταυτίζονταν με τις χαμηλές αισθήσεις της αφής, της γεύσης και της όσφρησης, ενώ οι άνδρες με τις υψηλές (την ακοή και την όραση). Παρόλα αυτά τόσο η ακοή όσο και οι υπόλοιπες αισθήσεις της γυναίκας, σύμφωνα με την κανονιστική γραμματεία, έπρεπε να υπόκεινται σε αυστηρό πατριαρχικό έλεγχο, γιατί υπήρχε η θεώρηση ότι η γυναίκα δεν καταλαβαίνει, δεν μπορεί να αξιολογήσει εύκολα τι ακούει και μπορεί εύκολα να παραστρατήσει. Έτσι όφειλε να προφυλάσσεται από λόγιες συζητήσεις και συζητήσεις για τη διακυβέρνηση του κράτους, ενώ αρκετά συχνά η ενάρτη γυναίκα παρουσιάζονταν σε αντίστιξη με τη μάγισσα η οποία ήταν πρόθυμη να ακούσει την απαγορευμένη γνώση και να πιστέψει διαβολικές φωνές.⁵⁵

Άλλωστε γεγονός είναι ότι η βιβλιογραφία που είναι επηρεασμένη από τη φεμινιστική κριτική, πολλές φορές έχει ταυτίσει την ακοή με την υπακοή, την πειθαρχία, τη σιωπή και την παθητικότητα, θεωρώντας τις γυναίκες κυριαρχούμενη ομάδα που ακούει αλλά δεν ακούγεται. Η οπτική αυτή αναπαράγεται στην θεωρία του Edwin Ardener για τα άφωνα μοντέλα, σύμφωνα με την οποία οι γυναίκες εμφανίζονται χωρίς φωνή, εξαναγκασμένες στην σιωπή γιατί αδυνατούν να εναρμονιστούν με τις επιταγές του κυρίαρχου ανδρικού λόγου, ενώ η φωνή τους νοηματοδοτείται ως άναρθρη, παράλογη και κενή νοήματος. Ταυτόχρονα, με τις "άφωνες γυναίκες" αναμετριέται και η ιστορία των γυναικών, η οποία καλείται να αντιμετωπίσει τη σιωπή των γυναικών στις μέχρι τότε αξιόπιστες πηγές για την κυρίαρχη ιστορική έρευνα, και να στηριχτεί είτε σε άλλα είδη πηγών (ιδιωτικά έγγραφα, ημερολόγια, αλληλογραφίες, γυναικεία λογοτεχνία κ.α. είτε σε νέα ερμηνευτικά εργαλεία, που στόχο έχουν να αναδείξουν

⁵⁴Για τις δυαδικές αντιθέσεις βλ. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, «Εισαγωγή: Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία των φύλων» στο Αλεξάνδρα Μπακαλάκη (επιμ.) *Ανθρωπολογία Γυναίκες και Φύλο*, Αθήνα, 1994, σελ. 17-20. ▣ Έφη Αβδελλά – Αγγέλικα Ψαρρά, «Ξαναγράφοντας το Παρελθόν – Σύγχρονες Διαδρομές της Ιστορίας των Γυναικών», στο Ε. Αβδελλά & Α. Ψαρρά, *Σιωπηρές Ιστορίες – Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*, Αθήνα, 1997, σελ. 22. Ενώ για την έμφυλη διάσταση της επιστημονικής επανάστασης βλ. Carolyn Merchant, *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution*, San Francisco, 1980.

⁵⁵Constance Classen, "The Witch' Senses – Sensory Ideologies and Transgressive Femininities from the Renaissance to Modernity", David Howes (επιμ.), *Empire of the Senses: The Sensual Cultural Reader*, Λονδίνο, 2005.

τη γυναικεία φωνή και υποκειμενικότητα. Στο ίδιο πνεύμα και η λογοτεχνική κριτική εμπνέεται από τις μυθολογικές φιγούρες της Ηχούς, της Φιλομήλας και της Σειρήνας στην ποίηση της Αναγέννησης και τη Λαβίνια του σαίξπηρικού Τίτου Ανδρόνικου που με κομμένη γλώσσα γίνεται σύμβολο της πατριαρχικής καταπίεσης, τονίζοντας την αρχετυπική σύνδεση φωνής και εμπρόθετης δράσης.⁵⁶

Αντίθετα, η κριτικός της λογοτεχνίας Reina Green εκκινώντας από τη θέση του Michel de Montaigne, στο δοκίμιο «Περί της Εμπειρίας», ότι «Τα λόγια ανήκουν κατά το ήμισυ στον ομιλητή και κατά το άλλο ήμισυ στον ακροατή. Ο Ακροατής οφείλει να προετοιμάζεται να τα δεχτεί σύμφωνα με την κίνηση που λαβαίνουν, όπως μεταξύ των παιχτών του τένις όπου εκείνος που δέχεται τη μπάλα, παίρνει στάση και ετοιμάζεται ανάλογα με το πώς βλέπει να κινείται εκείνος που έριξε τη μπάλα»⁵⁷, θεωρεί ότι στην πρόιμη νεότερη Ευρώπη, η ακοή δεν κατανοούταν ως μια παθητική πράξη. Επιχειρεί λοιπόν, να αναδείξει τα κοινά αναπαραστατικά σχήματα που χρησιμοποιούνται για την ακοή σε αναγεννησιακά θεατρικά έργα, εγχειρίδια καλής συμπεριφοράς, και προτεσταντικά κηρύγματα και αναφέρει ότι η σχέση ήχου και ακοής χρησιμοποιείται ως μεταφορά για τη σεξουαλική πράξη. Γι' αυτό το λόγο, το αυτί και το στόμα, πολύ συχνά σε μεσαιωνικά και αναγεννησιακά κείμενα παρουσιάζεται ως μήτρα, ο λόγος ως σπέρμα και η αίσθηση της ακοής ως γονιμοποίηση και εγκυμοσύνη. Επιπλέον η Reina Green αναπαράγει τη λογική του "Μπαχτινικού ανοιχτού σώματος"⁵⁸ στο οποίο τονίζονται εμφαιτικά τις οπές του όπως το στόμα, το αυτί και τα γεννητικά όργανα, αναπαριστώντας ένα ρευστό γκροτέσκο σώμα, του οποίου όλες οι οπές είναι ανοιχτές στον κόσμο που τις περιβάλλει.⁵⁹

⁵⁶ Πανόπουλος, "Ηχοι, σώματα, συναισθήματα", σελ.21. • Ράνια Αστρινάκη, "Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις του Φύλου μια Επισκόπηση", στο Βενετία Καντοά (Επίμ.) *Μελέτες για το Φύλο στην ανθρωπολογία και την Ιστορία*, Αθήνα, 2011, σελ 20. • Μπακαλάκη, «Εισαγωγή», σελ. 23. ▣ Αβδελλά & Ψάρα «Ξαναγράφοντας το παρελθόν», σελ. 24. • Lynn Enterline, *The Rhetoric of the Body from Ovid to Shakespeare*, Cambridge, 2004, σελ 1-11. • Gina Bloom, *Voice in Motion: Staging Gender, Shaping Sound in Early Modern England*, Philadelphia, 2007, σελ 159-162. • Leslie Dunn & Nancy Jones (επίμ.), *Embodied Voices – Representing Female Vocality in Western Culture*, Cambridge 1996, σελ. 1-11.

⁵⁷ Παρατίθεται σε μετάφραση Φίλιππου Δρακονταειδή, Μισέλ ντε Μονταίνι, «Περί της Εμπειρίας», στο Μισέλ ντε Μονταίνι, *Δοκίμια*, τ. 3, Αθήνα, 2005, σελ. 394. Στο συγκεκριμένο δοκίμιο, ο Michel de Montaigne στοχάζεται μεταξύ άλλων, πάνω στη ρητορική στις πολλές ερμηνείες που απομακρύνουν τον άνθρωπο από την αλήθεια, και στη χρήση της κατάλληλης φωνής από τον ομιλητή για κάθε διαφορετική πράξη και για κάθε ακροατήριο, αντλώντας από την ίδια κοινά παραδεκτή γνώση, με τα κείμενα του 17ου που θα παρουσιαστούν στα επόμενα κεφάλαια.

⁵⁸ Η συγγραφέας αναφέρεται στο έργο του Mikhail Bakhtin και συγκεκριμένα στην εικόνα του υπερβολικού, συλλογικού γκροτέσκου σώματος του καρναβαλιού όπως αναπαρίσταται στο έργο του Rabelais και άλλων συγγραφέων της Αναγεννησιακής Λογοτεχνίας. Βλ. υποσημείωση 42.

⁵⁹ Reina Green, "'Ears Prejudicate" in "Mariam" and "Duchess of Malfi"', *Studies in English Literature, 1500-1900*, 43(2), 2003, σελ. 459. • Reina Green, "Open Ears, Appetite, and Adultery in A Woman Killed with Kindness", *ESQ*, 31(4), 2005, σελ. 53-55.

Εκτός αυτού, και ιστορικοί μουσικολόγοι επηρεασμένοι από την κοινωνική ιστορία των γυναικών και το νέο ιστορικισμό, έστω και με καθυστέρηση λόγω συντηρητισμού του πεδίου και της προσήλωσης σε φορμαλιστικές προσεγγίσεις που δεν αφήναν πολλά περιθώρια για πολιτισμική κριτική, άρχισαν να εξερευνούν νέα πεδία όπως η σχέση μουσικής, φύλου και σεξουαλικότητας στα πλαίσια της *Νέας Μουσικολογίας*. Έτσι για παράδειγμα η Susan McClary ακολουθώντας τη θεώρηση του Greenblatt για τους δυναμικούς - ενεργητικούς ερωτικούς διαλόγους στα σαιξπηρικά έργα ως έκφραση του γυναικείου οργασμού, κατά το μοντέλο του ενιαίου φύλου⁶⁰, θεωρεί ότι το ίδιο αναπαραστατικό σχήμα χρησιμοποιείται και στις γρήγορες αντιστικτικές απαντήσεις των ερωτικών μαδριγαλιών του Claudio Monteverdi υποδηλώνοντας την ερωτική επιθυμία.⁶¹

Στο πνεύμα αυτό, το *Musical Quarterly*, ένα από τα πιο παλιά μουσικολογικά περιοδικά στον κόσμο, στο ειδικό τεύχος για την ακοή με τίτλο "Η μουσική όπως ακούγονταν" αφιερώνει ολόκληρη ενότητα στη σχέση της μουσικής ακρόασης με τη σεξουαλικότητα. Συγκεκριμένα η Kate von Orden αντιπαραβάλλοντας φιλοσοφικές πραγματείες των Pierre Charron, Pierre de Ronsard, Pontus de Tyard για το αυτί, τη μουσική και την ψυχή με μελοποιημένη ποίηση της περιόδου θεωρεί ότι η μουσική αποτελούσε κυρίαρχο τρόπο έκφρασης και πρόκλησης της ερωτικής επιθυμίας. Έτσι συσχετίζει την ακρόαση της μουσικής με την πρόκληση παθών, που μπορούσε να οδηγήσει σε ποιητική έκσταση, θεϊκή έμπνευση αλλά και σε καταστάσεις εκτός ορίων. Σε αυτό συμβάλλει και το γεγονός ότι η πλειοψηφία των ποιημάτων ήταν μελοποιημένα σε ενεργητικούς χορευτικούς ρυθμούς που έδιναν αφορμές για ερωτοτροπία. Αντίθετα, η Linda Phillis Austern διαβάζοντας ιατρικά κείμενα, θεωρητικές μουσικές πραγματείες, βιογραφίες, αλληλογραφίες συνθετών της περιόδου, έργα ζωγραφικής και γκραβούρες θεωρεί ότι η μουσική ακρόαση, λόγω της ιδιότητας της να κατευνάζει τα πάθη, μπορεί να είναι το φάρμακο για τον παράφορο και ανεκπλήρωτο έρωτα και τη μελαγχολία που ήταν από τις πιο πολυσυζητημένες ασθένειες της περιόδου. Με αυτό τον τρόπο γίνονται εύκολα αντιληπτές οι αντιθέσεις που προκαλεί η επιτέλεση και η ακρόαση της μουσικής την

⁶⁰Αναφορά στη θεώρηση του Laquer ότι πριν από το 18^ο αιώνα, στις δυτικές κοινωνίες κυριαρχούσε το μοντέλο του ενιαίου φύλου – ενιαίας σάρκας, δηλαδή η θεώρηση ότι οι γυναίκες ήταν ανεστραμμένοι άνδρες με πέος και όρχις που εκκρίναν σπερματικό υγρό, με μόνη διαφορά ότι τα γυναικεία γεννητικά όργανα, σύμφωνα με τους ανατόμους ήταν στραμμένα προς τα μέσα και γι' αυτό δεν γίνονταν αντιληπτά. Οπότε για τη γονιμοποίηση και τα δύο φύλα έπρεπε να έχουν οργασμό και να είναι ενεργητικά • Laquer, *Κατασκευάζοντας το Φύλο*, σελ 108-112.

⁶¹Παναγιώτης Πανόπουλος, "Το φύλο της φωνής" όρια και υπερβάσεις του ενσώματου ήχου", στο Κ. Κανάκης (επιμ.) *Γλώσσα και Σεξουαλικότητα*, Αθήνα 2011. • Makis Solomos & Márta Grabocz, «New Musicology. Perspectives critiques», *Filigrane. Musique, esthétique, sciences, société*, 11. URL : <http://revues.mshparisnord.org/filigrane/index.php?id=271>. τελευταία πρόσβαση 18/12/2017. • Susan McClary, *Feminine Endings: Music Gender and Sexuality*, Minneapolis, 1991, σελ. 29 –30, 37.

περίοδο αυτή. Η μουσική ακόμα και σε πηγές ίδιου τύπου, παρουσιάζεται τόσο να κατευνάζει όσο και να προκαλεί το ερωτικό πάθος.⁶²

Ένα από τα πιο ολοκληρωμένα έργα πάνω στις έμφυλες νοηματοδοτήσεις της ακοής στα έργα του Σαίξπηρ, είναι το βιβλίο της Gina Bloom, *Voice in Motion: Staging Gender, Shaping Sound in Early Modern England*. Στο έργο αυτό, η συγγραφέας, πέρα από προσεγγίσεις οι οποίες ταυτίζουν την ακοή με την γυναικεία υπακοή και την παθητικότητα, επιχειρεί να αξιοποιήσει μεθοδολογικά εργαλεία και από την Ιστορία του ανδρισμού, εξερευνώντας το ρόλο του ήχου και της ακοής στη διαμόρφωση της ανδρικής εμπειρίας και στη δημιουργία κυρίαρχων και υπάλληλων ανδρισμών. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι στο όψιμο έργο του Σαίξπηρ αναδεικνύονται έντονα λόγοι, ανάλογοι με αυτούς των προτεσταντικών κηρυγμάτων για την αξία του δεκτικού, παραγωγικού και διαλλακτικού ακροατή να δεχθεί το λόγο του θεού και τη Σωτηρία.⁶³

Έτσι για μορφές όπως ο Λεόντιος, ο Περικλής και ο Κυμβελίνος, η αδυναμία διαχείρισης των προσωπικών και πολιτικών προβλημάτων του κράτους προέρχεται από την αδυναμία να ακούσουν τις φωνές των υπάλληλων “Άλλων” με αποτέλεσμα να φτάνουν σε καταστροφικές αποφάσεις. Με αυτό τον τρόπο η Bloom θεωρεί ότι ο Σαίξπηρ κάνει πολιτισμική κριτική στην κυρίαρχη αναπαράσταση του "Πατριάρχη - Μονάρχη" που οφείλει να επιβάλει τη γνώμη του με κάθε τρόπο και προωθεί ένα νέο πρότυπο μετριοπαθή ανδρισμού που πριμοδοτεί την κοινή λογική και την κοινή αίσθηση.⁶⁴ Η ανάλυση αυτή ανακαλεί τη θέση της Sonia Rosenfield για την ανάδυση της κοινής λογικής στην πολιτική κουλτούρα από τον αγγλικό Εμφύλιο ως τη Γαλλική Επανάσταση. Με αφετηρία τη θέση του Jacques Rancière για το *μερισμό του αισθητού* επιχειρεί να αναδείξει την έντονη σύνδεση μεταξύ στο ακουστικό και στο πολιτικό φαντασιακό.⁶⁵

Η τελευταία εργασία η οποία κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί στη συγκεκριμένη βιβλιογραφική επισκόπηση, προέρχεται από τη μουσικολόγο και κριτικό της λογοτεχνίας Jennifer Linhart Wood, η οποία προσπαθεί να αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο οι έμφυλοι

⁶²Kate von Orden, "An Erotic Metaphysics of Hearing in Early Modern France", *The Musical Quarterly*, 82(3-4), 1998, σελ.678–691. • Linda Phillis Austern, "'For, Love's a Good Musician": Performance, Audition, and Erotic Disorders in Early Modern Europe" *The Musical Quarterly*, 82(3-4), 1998, σελ. 614–653.

⁶³Bloom, *Voice in Motion*, σελ 18. • Διαλέτη, "Ο Ιππότης, ο ιερέας", σελ. 209.

⁶⁴Στο ίδιο, σελ.122

⁶⁵Sonia Rosenfield, "On Being Heard: A Case for Paying Attention to the Historical Ear", *American Historical Review*, 116(2), 2011, σελ. 316-317. • Σύμφωνα με το Rancière ο μερισμός του αισθητού: *Είναι μια κατανομή των χρόνων και των χώρων, του ορατού και του μη ορατού, της ομιλίας και του θορύβου, που ορίζει ταυτόχρονα τη θέση και τα διακυβεύματα της πολιτικής ως μορφής εμπειρίας, δηλαδή ένα σύστημα a priori που καθορίζει το τι προσφέρεται και τι όχι στην αισθητή μας εμπειρία.* • Jacques Rancière, *Ο μερισμός του αισθητού: Αισθητική και Πολιτική*, Αθήνα, 2012, σελ.17.

λόγοι για τον ήχο και την ακοή, διαλέγονται με την ιδεολογία και την πράξη της αποικιοποίησης. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι σε θεατρικά έργα του Σαίξπηρ και του Ben Johnson χρησιμοποιούνται τα ίδια αναπαραστατικά μοτίβα για την άρθρωση της πολιτισμικής, θρησκευτικής διαφοράς και έμφυλης διαφοράς, ενώ σε ταξιδιωτικά περιηγητικά κείμενα όπως του John Smith και του Jean de Lery το λεξιλόγιο της μαγείας χρησιμοποιείται και για την περιγραφή των θρησκευτικών πρακτικών των ιθαγενών του Νέου Κόσμου.⁶⁶

Έτσι οι σχέσεις ηγεμονίας - υπαλληλίας αποδίδονται μέσα από την αντίστιξη του άναρθρου, ανορθολογικού, βάρβαρου, παγανιστικού, ομαδικού, θορυβώδους τραγουδιού των μαγισσών και των Ινδιάνων με το πολιτισμένο, με χρήση εξελιγμένων τεχνολογικά μουσικών οργάνων και υψηλής ποίησης, εκλεπτυσμένο, και μορφολογικά περίπλοκο μουσικό έργο των ανδρών συνθετών της λόγιας μουσικής της Δύσης. Ταυτόχρονα, οι αρμονικές φωνές των χριστιανικών χορωδιών αντιπαρατίθενται στην κακοφωνία και το θόρυβο των διαβολικών και παγανιστικών θεών των Ινδιάνων. Παράλληλα η Wood αναδεικνύει τη διαβρωτική επίδραση των ήχων αυτών για την ταυτότητα του «Πολιτισμένου, Χριστιανού, Ευρωπαίου», όπως ο Jean de Lery που σαγηνεύεται από την απόλαυση που προσφέρουν αυτές οι "εκτός ορίου" ακουστικές εμπειρίες που διεισδύουν στα αυτιά του. Έτσι, παρά τον αρχικό φόβο, οι θορυβώδεις τελετουργίες στοιχειώνουν για πάντα τη μνήμη του, κάνοντας τον να αμφισβητήσει τα όρια πολιτισμού και βαρβαρότητας μέσα στη δίνη των θρησκευτικών πολέμων στη Γαλλία και την Ευρώπη. Άλλωστε όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Joan Scott, το φύλο αποτελεί πρωταρχικό τρόπο νοηματοδότησης των σχέσεων εξουσίας ακόμα και σε θέματα που δεν έχουν κυριολεκτική σύνδεση με το φύλο και λειτουργεί ως η καλύτερα θεμελιωμένη από όλες τις συλλογικές ψευδαισθήσεις.⁶⁷

Εν κατακλείδι, από αυτή τη βιβλιογραφική επισκόπηση γίνεται σαφές ότι η μελέτη των κανονιστικών, ενσώματων, και έμφυλων λόγων για την ακοή και τους ήχους αποτελούν ένα πολύμορφο και ενδιαφέρον πεδίο μελέτης για τις ανθρωπιστικές επιστήμες. Με αυτό τον τρόπο το πεδίο αυτό συμβάλλει στην αποφυσικοποίηση των κυρίαρχων δυαδικών αντιθέσεων του δυτικού πολιτισμού όπως: φύση-πολιτισμός, σώμα- πνεύμα, επιστημονικός ουνιβερσαλισμός - πολιτισμικός σχετικισμός, αποτελώντας προνομιακό πεδίο για την ανάδειξη της σύνθετης

⁶⁶Jennifer Linhart Wood, "Listening to Black Magic Women: The Early Modern Soundscapes of Witch Drama and the New World", στο Leslie Dunn & Katherine Larson, *Gender and song in early modern England*, Farnham, 2014, σελ 47. • Γιώργος Πλακωτός, «Ισλάμ, φύλο και επιβολή στο αγγλικό αναγεννησιακό θέατρο: αναψηλαφώντας την 'εποποιία' των αδελφών Sherley», *Τα Ιστορικά*, 60, 2014, 125-164.

⁶⁷Στο ίδιο, 48 -53, & 61-62. • Carla Freccero, *Queer/Early/Modern*, Durham, 2006, σελ. 87-90. • Joan Scott, «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης» στο Αβδελά Ε.-Ψαρρά Α. (επιμ.) *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*. Αλεξάνδρεια: Αθήνα 1997, σελ. 313.

σχέσης λογοθετικού πλαισίου και βιωμένης εμπειρίας, επιστήμης και ιδεολογίας, κανονιστικών λόγων και καθημερινών πρακτικών. Γι' αυτό το λόγο, η πλειοψηφία των συγγραφέων - όπως είναι φανερό και στα έργα που παρουσιάστηκαν στο κεφάλαιο αυτό - δεν εναρμονίζονται με μια προσέγγιση του ήχου και της ακοής ως μιας ενοποιημένης ουσιοκρατικής οντότητας, αμετάβλητης στο χρόνο και προσπαθούν να αποφύγουν τις γενικεύσεις τόσο για το ήχο και την ακοή, όσο και για το παρελθόν, υιοθετώντας διαφορετικές επιστημολογικές προσεγγίσεις. Άλλωστε, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και η ιστορικός του Μεσαίωνα Carolyn Bynum *το μόνο παρελθόν που μπορούμε να γνωρίσουμε είναι αυτό που δημιουργούμε με τις ερωτήσεις του σήμερα και το σήμερα εμπεριέχει το παρελθόν, αναπλασισμένο και ανανοηματοδοτημένο.*⁶⁸

⁶⁸Bruce Johnson, "Sound Studies Today Where Are We Going?", στο Joy Damousi & Paula Hamilton(Επιμ.), *A Cultural History of Sound, Memory, and the Senses*, Νέα Υόρκη, 2017, σελ. 36. • Carolyn Bynum, "Why all the Fuss about the Body? A Medievalist's Perspective", *Critical Inquiry*, 22(1),1995, σελ 8.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Ο αφοσιωμένος ακροατής - Ακούγοντας για τη σωτηρία της ψυχής και την αναμόρφωση της κοινωνίας

Στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρηθεί η ανίχνευση των κυρίαρχων ερωτημάτων της ιστορίας της ακοής και της ιστορίας του φύλου στο έντυπο κήρυγμα (κατήχηση) υπό μορφή διαλόγου του πουριτανού κληρικού Stephen Egerton, *The Boring of the Eare*, το οποίο τυπώνεται το 1623 από τον ανεξάρτητο και πολύ πετυχημένο τυπογράφο και εκδότη του Λονδίνου William Stansby. Πιο συγκεκριμένα θα επιχειρηθεί η ανάδειξη των θρησκευτικών λόγων για την αξία της ακοής στη χριστιανική πίστη και λατρεία, για τα έμφυλα και ενσώματα κανονιστικά πρότυπα συμπεριφοράς του πουριτανού ακροατή, αναγνώστη και οικογενειάρχη καθώς και των τρόπων με τους οποίους σκιαγραφείται η ακουστική εμπειρία και η λειτουργία του αυτιού.⁶⁹

Το έργο του Stephen Egerton, εντάσσεται σε μια έντονη παράδοση έντυπων κηρυγμάτων, κατηχήσεων, θρησκευτικών βιβλίων και φυλλαδίων που κατέκλυσαν την αγορά της Ευρώπης της πρώιμης νεότερης περιόδου, με την ανακάλυψη της τυπογραφίας. Χαρακτηριστικά για την Αγγλία, ο Alan Herr υπολογίζει ότι 1200 κηρύγματα εμφανίστηκαν σε 513 ξεχωριστές εκδόσεις την περίοδο της βασιλείας της Ελισσάβετ, ενώ ο H.S Bennett υπολογίζει ότι 2000 κηρύγματα τυπώθηκαν την περίοδο από το 1603 ως το 1640. Με αυτό τον τρόπο, υποδηλώνεται η δημοφιλία τους αλλά και η τάση των τυπογράφων να τυπώνουν έργα που προωθούν τις θρησκευτικές και πολιτικές τους συμπάθειες και επιδιώξεις.⁷⁰ Άλλωστε η ίδια η πρακτική της ανάγνωσης κηρυγμάτων, σε μια περίοδο έντονων θρησκευτικών και κοινωνικών αλλαγών, έχει ερμηνευθεί από τους ιστορικούς είτε ως σιωπηρή πράξη αντίστασης απέναντι στην εκάστοτε αντίπαλη ιδεολογία είτε ως σημάδι σοβαρότητας και ηθικής, είτε ως προσπάθεια αυτοβελτίωσης και πνευματικής - ηθικής αναμόρφωσης. Με άλλα λόγια, στα κηρύγματα και τις κατηχήσεις, είτε τα παρακολουθούσαν δια ζώσης, είτε τα διάβαζαν από τυπωμένα βιβλία, οι άνθρωποι της εποχής αναζητούσαν απαντήσεις όχι μόνο για δογματικά

⁶⁹ Steven Egerton, *The boring of the eare contayning a plaine and profitable discourse by way of dialogue : concerning 1. Our preparation before hearing, 2. Our demeanour in hearing, 3. Our exercise after we have heard the Word of God / written by that faithfull and diligent minister of Gods Word, Master Stephen Egerton*, Λονδίνο, 1623.

⁷⁰ James Rigney, "Sermons into Print", στο Hugh Adlington, Peter McCulloch & Emma Rhatigan, *The Oxford Handbook of Early Modern Sermon*, Οξφόρδη, 2012, σελ. 198-212.

θέματα ή θέματα πίστης, αλλά και για θέματα που απασχολούσαν την καθημερινή τους ζωή, την οικογένεια και την εργασία, το αβέβαιο μέλλον τους καθώς και για φαινομενικά δευτερεύοντα θέματα όπως η σωστή και ηθική χρήση των αισθήσεων.⁷¹

Παρά λοιπόν, τη σημασία του κηρύγματος και της ακοής για τη διάδοση και εμπέδωση των θρησκευτικών μεταρρυθμίσεων τόσο στον καθολικό όσο και στον προτεσταντικό κόσμο, η γραμματεία αυτή είχε για αρκετά χρόνια αγνοηθεί από τους ιστορικούς, λόγω της προσήλωσης τους στα επίσημα εκκλησιαστικά αρχεία και στο έργο των επιφανών θεολόγων και λογίων του Ύστερου Μεσαίωνα και της Αναγέννησης. Το ενδιαφέρον για τη μελέτη των κηρυγμάτων, ξεκινάει υπό την επιρροή της σχολής των Annales και της ιστορικής ανθρωπολογίας, με σκοπό μέσα από τα κείμενα αυτά να αναδειχθεί η καθημερινή θρησκευτική συμπεριφορά και οι νοοτροπίες των απλών πιστών και να γεφυρωθεί το χάσμα ανάμεσα στην επίσημη θεολογία και στη λαϊκή κουλτούρα/θρησκευτικότητα. Στο ίδιο πνεύμα και ιστορικοί όπως ο Arnold Hunt, στρέφονται στη γραμματεία αυτή με σκοπό να αναστήσουν τις ακουστικές πρακτικές του παρελθόντος, θεωρώντας ότι στη θρησκευτική κουλτούρα της πρώιμης νεότερης Αγγλίας δίνονταν μεγαλύτερη έμφαση στη ζωντανή ακρόαση του κηρύγματος, παρά στην ανάγνωση θεωρώντας ότι η Βίβλος και ο λόγος του θεού περισσότερο ακούγονταν παρά διαβάζονταν, ενώ η ανάγνωση δεν αρκούσε για τη σωτηρία της ψυχής.⁷²

Επιπλέον, παρά την έντονη σύνδεση του κηρύγματος, προφορικού και έντυπου, με την προτεσταντική Μεταρρύθμιση και τον πουριτανισμό, λόγω έμφασης στην ατομική μελέτη των Γραφών, στην έντυπη προπαγάνδα, στη μάχη κατά των εικόνων, ως δεισιδαιμονικών και οπισθοδρομικών στοιχείων του καθολικισμού με την έντονη θεατρικότητα της καθολικής λειτουργίας, σύμφωνα με την Emily Michelson αντίστοιχα μεγάλη σημασία είχε το κήρυγμα και για την ύπαρξη και τη διάδοση της καθολικής Αντιμεταρρύθμισης. Θεωρεί λοιπόν ότι τόσο στον καθολικό όσο και στον προτεσταντικό χώρο, παρά την από τα πάνω προσπάθεια για θρησκευτική ομογενοποίηση μέσω της γραφειοκρατικοποίησης της Εκκλησίας, της εκπαίδευσης και επαγγελματοποίησης του κλήρου και της διασποράς πολιτισμικών προτύπων, οι απλοί ιερείς είχαν μικρή καθοδήγηση από τις αρχές και το κήρυγμα τους ήταν σε μεγάλο βαθμό προσωπικό και αυτοσχεδιαστικό. Έτσι, δεν αντανakλούσαν απλά αλλά διαμόρφωναν

⁷¹ Larissa Taylor, *Soldiers of Christ: Preaching in Late Medieval and Reformation France*, Νέα Υόρκη, 1992, σελ. 3-6. • Danijela Kambaskovic, "Living Anxiously: The Senses, Society and Morality in Pre-Modern England", στο Susan Broomhall, *Ordering Emotion in Europe 1100–1800*, Leiden, 2015, σελ. 161-2. • Andrew Pettegree, *Reformation and the Culture of Persuasion*, Cambridge, 2005, σελ. 27.

⁷² Larissa Taylor, *Soldiers of Christ*, σελ. 3. • Arnold Hunt, *Art of Hearing: English Preachers and Their Audiences, 1590-1640*, Cambridge, 2010, σελ. 21.

σε μεγάλο βαθμό τις αλλαγές της Καθολικής Εκκλησίας και της προτεσταντικής Εκκλησίας τόσο στο δογματικό όσο και σε συναισθηματικό, αισθητηριακό επίπεδο.⁷³

Το ίδιο πολύμορφο είναι και η σημασία του πουριτανισμού, σύμφωνα με τον Peter Lake, για την Αγγλική Ιστοριογραφία, γεγονός που προκύπτει όχι μόνο από τη στενή του σχέση με τη συζήτηση για τη φύση της Αγγλικανικής Εκκλησίας ή της αγγλικής κουλτούρας, αλλά επίσης από την άμεση συσχέτιση του πουριτανισμού με την ιστορία της νεωτερικότητας. Έτσι πολλοί ιστορικοί έχουν συνδέσει τον πουριτανισμό με το αίτημα για πολιτικές και θρησκευτικές ελευθερίες, με την ανάδυση της θρησκευτικής ανοχής, την αύξηση της δύναμης του κοινοβουλίου, τον περιορισμό της μοναρχίας κ.α. θεωρώντας ότι επιτάχυνε το τέλος μιας πολύμορφα διαμορφωμένης, φεουδαρχικής, παραδοσιακής, προβιομηχανικής - προεπαναστατικής κοινωνίας, μέσω διαφόρων κοινωνικών οικονομικών, πολιτισμικών και διανοητικών αλλαγών που θεωρούνται κεντρικές για την ανάδυση της νεωτερικότητας. Αντλώντας λοιπόν από τις μεγάλες κοινωνικές θεωρίες του 19ου και 20ου αι., όπως του Marx και του Weber, έχουν παρουσιάσει τον πουριτανισμό ως τον κυριότερο παράγοντα για την απομάγευση του κόσμου, την εργασιακή πειθαρχία, τον κοινωνικό έλεγχο, τον καπιταλισμό, τον ατομικισμό, την επιστημονική επανάσταση κ.α. Παρόλα αυτά είτε έχουν αντιμετωπίσει τον πουριτανισμό ως θρησκευτική ταυτότητα με συγκεκριμένα δογματικά χαρακτηριστικά, είτε ως αντιθετική σχέση με κάποιον θρησκευτικό και πολιτικό αντίπαλο, είτε ως κουλτούρα και πρότυπο συμπεριφοράς, είτε ως ουτοπική ιδεολογία, είτε ως δίκτυο ανθρώπων και χώρων και σχέσεων εξουσίας, είτε ως δαιμονοποιημένη αναπαράσταση δημιουργημένη από την προπαγάνδα της κυρίαρχης τάξης, όλοι αναγνωρίζουν το κήρυγμα, προφορικό και έντυπο, ως μια από τις πιο σημαντικές πρακτικές του.⁷⁴

Ο συγγραφέας της πραγματείας Stephen Egerton, αν και δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες για τη ζωή του, φαίνεται να ήταν ένας από τους πιο προικισμένους, μη εναρμονισμένους με την κυρίαρχη εξουσία κληρικούς του ύστερου Ελισαβετιανού Λονδίνου και ο οποίος έμεινε γνωστός κυρίως για τη δημοτικότητα και την επιρροή των τυπωμένων έργων του. Πέμπτος γιός Λονδρέζου Εμπόρου, ολοκλήρωσε τις σπουδές του στο Cambridge το 1579, με τη βοήθεια του ισχυρού πολιτικού άνδρα στην αυλή της Ελισσάβητ, William Cecil, και χειροτονήθηκε το 1581 στο Λονδίνο στην εκκλησία St. Anne Blackfriars, προπύργιο του πουριτανισμού, όπου κήρυξε μέχρι το 1608. Το 1585 παντρεύτηκε με την κόρη του επιφανούς

⁷³ Philip Hahn, "Lutheran Sensory Culture", σελ. 90-92. • Emily Michelson, *The Pulpit and the Press in Reformation Italy*, Cambridge, 2014, σελ. 4-8. • McDermott, "The Melodie of the Heaven", σελ. 178.

⁷⁴ Peter Lake, "The Historiography of Puritanism", στο John Coffey & Paul C. H Lim, *The Cambridge Companion to Puritanism*, Cambridge, 2008, σελ. 347-348. • Christopher Hill, *Ο Αιώνας της Επανάστασης, 1603 – 1714*, Αθήνα, 2009, σελ. 117-124.

πουριτανού ιερέα Thomas Crooke. Η ανάδειξη του John Whitgift το 1583, σε αρχιεπίσκοπο του Canterbury και η διωκτική πολιτική του απέναντι στον πουριτανισμό έκανε τον Egerton να συνταχτεί με την ομάδα του ριζοσπάστη πουριτανού John Field, να μην υπογράψει τα τρία άρθρα (για την αυτοκρατορική υπεροχή, την παραδοχή ότι το Book of Common Prayer δεν περιέχει τίποτα αντίθετο με το λόγο του θεού, και τη συμφωνία με τις 39 θέσεις του Αγγλικανικού Δόγματος) και να εξεταστεί από την κυβέρνηση στις φυλακές Fleet για τις σεπαρατιστικές του τάσεις. Μια παράδοση για πιθανή φυλάκιση του δεν επιβεβαιώνεται, γιατί καθώς φαίνεται τα επόμενα χρόνια ακολούθησε πιο μετριοπαθή στάση και παρά τις υποψίες εναντίον του, συνέχισε το αδιάκοπο κήρυγμα για 22 χρόνια. Άλλα σωζόμενα έργα του είναι η μετάφραση από τα γαλλικά του βιβλίου του Matthew Virel, *A Learned and Excellent Treatise containivg all principal grounds of the Christian Religion* του 1592 και *A Brief method of catechizing* του 1594 το οποίο υπήρξε αρκετά δημοφιλές και εκδόθηκε.⁷⁵

Το έργο του Egerton είναι γραμμένο σε μορφή διδακτικού διαλόγου, το οποίο είναι είδος με μεγάλη ουμανιστική παράδοση και γεφυρώνει το κενό μεταξύ προφορικού λόγου και γραπτού κειμένου. Έτσι, ξεφεύγει από τη στεγνή αφήγηση και δίνει την αίσθηση στον αναγνώστη ότι ακούει μια πραγματική αντιπαράθεση απόψεων, γι' αυτό άλλωστε και πολλοί δάσκαλοι της Αναγέννησης αναγνωρίζουν τη μαθησιακή του αξία. Στον συγκεκριμένο διάλογο, ο σχετικά αδαής πιστός ρωτάει τον κληρικό να τον δια φωτίσει σχετικά με το αντί, την ακοή και το πώς πρέπει να ακούμε το λόγο του θεού. Παρόλα αυτά, η διάρθρωση των ερωτήσεων δεν φαίνεται να συνεισφέρει ιδιαίτερα στη δομή του κειμένου και στην αλληλεπίδραση μεταξύ ιερέα και πιστού, γι' αυτό άλλωστε και στον διάλογο ο ιερέας και ο πιστός δεν ονομάζονται με κάποιο ιδιαίτερο τρόπο και ο συγγραφέας αρκείται να γράφει απλά "ερώτηση - απάντηση". Ανήκει στο είδος διαλόγου που ο Peter Burke ονομάζει κατηχητικό, ο οποίος είναι απλά κάτι λίγο περισσότερο από μονόλογο, οι ερωτήσεις είναι κατά κύριο λόγο σύντομες, απλοϊκές και συγκεκριμένες (π.χ. *ποια είναι τα καθήκοντα του ακροατή πριν το κήρυγμα;*), ερωτήσεις επεξηγηματικές ή αμφισβήτησης (*π.χ γιατί είναι κακό αυτό;*) και απαριθμητικές (*ποιο είναι το πρώτο καθήκον, το δεύτερο κ.τ.λ*). Αντίθετα, οι απαντήσεις του Egerton είναι μακροσκελείς με μεγάλο αριθμό παραθεμάτων από τη Βίβλο, λιγότερα παραθέματα από θεολόγους και εκκλησιαστικούς χρονικογράφους της Ύστερης Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα , αλλά και με παραθέματα από την Αρχαία Ελληνική Γραμματεία. Έτσι ο

⁷⁵ Brett Usher, "'Egerton, Stephen (ca. 1554 –1622)", στο Francis J. Bremer, Tom Webster, *Puritans and Puritanism in Europe and America: A Comprehensive Encyclopedia*, Santa Barbara, 2006, σελ. 87–88. • John Craig, "The growth of English Puritanism", στο John Coffey & Paul C. H Lim, *The Cambridge Companion to Puritanism*, Cambridge, 2008, σελ. 41-42.

Egerton στον διάλογο αυτό, επιχειρεί να παρουσιάσει ένα "κλειστό" κείμενο μέσα από το οποίο δομείται το υποκείμενο "αδαής πιστός" το οποίο έρχεται σε αντίθεση με την αυθεντία και την γνώση του Ιερέα.⁷⁶

Το έργο χωρίζεται σε τρία κεφάλαια το περιεχόμενο των οποίων δηλώνεται και στο εξώφυλλο του έργου, για άμεση πληροφόρηση του υποψήφιου αναγνώστη και αγοραστή του βιβλίου. Το πρώτο αφορά στην προετοιμασία του πιστού πριν την ακρόαση του κηρύγματος, το δεύτερο στη διαγωγή του κατά την ακρόαση, και το τρίτο στην εξάσκηση του μετά από την ακρόαση του λόγου του θεού. Με αυτό τον τρόπο, ο συγγραφέας αναπαράγει την ισχύουσα άποψη της εποχής του, τόσο για τις προτεσταντικές όσο και για τις καθολικές θρησκευτικές κοινότητες ότι τα καθήκοντα του πιστού και των εκκλησιαστικών αρχών δεν σταματούν στη Θεία Λειτουργία. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι στην Αγγλία η Μεταρρύθμιση διαδόθηκε από τα πάνω προς τα κάτω, όχι τόσο μέσω των κατασταλτικών επισκοπικών διαταγμάτων, αλλά μέσω των θρησκευτικών και όχι μόνο πρακτικών διακεκριμένων μελών των ελίτ. Έτσι μέσα από την κατήχηση, το κήρυγμα, το αναγεννησιακό θέατρο, τα εγχειρίδια διάχυσης κανονιστικών προτύπων συμπεριφοράς έγινε συντονισμένη προσπάθεια από την εκκλησία, το κράτος και τους ηγεμονικούς φορείς πολιτισμικών νοημάτων όπως το θέατρο, για την επιτήρηση της καθημερινής ζωής, την κοινωνική πειθάρχηση και τον ηθικό έλεγχο του πληθυσμού.⁷⁷

Αρχικά, το έργο ξεκινάει με μια εισαγωγή υπό τη μορφή αφιέρωσης στο χριστιανό καλοπροαίρετο αναγνώστη γραμμένη από τον αδερφό της γυναίκας του συγγραφέα, Richard Crooke και από και ένα δισέλιδο σημείωμα του William Gouge, ιεροκήρυκα που διαδέχθηκε τον Stephen Egerton στην ενορία St. Anne Blackfriars, στο οποίο εξαιρεί την πολύχρονη εμπειρία και πρακτική του συγγραφέα στο ζήτημα, και το πολύχρονο και αφοσιωμένο του κήρυγμα. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει τη μεγάλη σημασία των ενοριακών και των συγγενικών δικτύων, τόσο στη διάδοση της θρησκευτικής πίστης όσο και στην εκδοτική δραστηριότητα του πουριτανισμού. Επιπλέον και η ίδια η απεύθυνση στον αναγνώστη και η προτροπή τους να διαβάσει και να κρίνει, σύμφωνα με τον Woolf αποτελεί συνέχεια του παλαιότερου διαλογικού - διαδραστικού μοντέλου της προφορικής επικοινωνίας.⁷⁸

⁷⁶ Για τον ρόλο του διαλόγου στην αναγεννησιακή γραμματεία βλ. Peter Burke, "The Renaissance Dialogue", *Renaissance Studies*, 3(1), 1989, σελ. 3. • Woolf, "Speech, Text and Time", σελ. 171-2, 182.

⁷⁷ Henry Kamen, *Πρώιμη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, Αθήνα, 2002, σελ. 113.

⁷⁸ William Gouge, "To the Reader", in Stephen Egerton, *The Boring of the Eare*, Λονδίνο, 1623, σελ. xi - xii. • Woolf, "Speech, Text", σελ. 186. • Alec Ryrie, *Being Protestant in Reformation Britain*, Οξφόρδη, 2013, σελ. 321.

Στην εισαγωγή του, λοιπόν ο Crooke αναφέρει ότι θα μοιραστεί με τον αναγνώστη τόσο τη γνώμη του όσο και την κοινά παραδεκτή άποψη, για την αξία του έργου όσο και του κηρύγματος γενικά για το καλό ολόκληρης της εκκλησίας του Χριστού, παρόλο που πιστεύει ότι το κήρυγμα και η προσευχή συχνά ακούγονται στα αυτιά των πιστών σαν σάλπιγγές που ηχούν, ή σαν κύμβαλο αλαλάζον και οι πιστοί είναι άνθρωποι που έχουν αυτιά αλλά δεν ακούν. Έτσι θεωρεί ότι η διαδικασία της ακοής περιλαμβάνει το να παρακολουθείς με το αυτί, να δέχεσαι με την καρδιά και να μεταστρέφεις και να θεραπεύεις. Από τη θεώρηση αυτή γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι ο Crooke από την μια αναπαράγει τις κυρίαρχες χριστιανικές θεωρήσεις που αντιστοιχίζουν το δυνατό θόρυβο και τον ήχο χωρίς νόημα, με την αμαρτία και τη μη ορθή πίστη (καθολικισμό, αιρέσεις) και από την άλλη εκφράζει και την άποψη του ότι τόσο το ίδιο κήρυγμα ως πρακτική όσο και τα νοήματα που μεταφέρει δεν ήταν ιδιαίτερα δημοφιλή στο ακροατήριο της εποχής του και αμφέβαλλαν για την ορθότητα τους. Επιπλέον σύμφωνα με τη Laura Feitzinger Brown πολλοί συγγραφείς της πρώιμης νεότερης Ευρώπης από αντίπαλες θρησκευτικές ομάδες, επικαλούνται το θόρυβο ή τον ήχο χωρίς νόημα, μετωνυμικά για να καταδικάσουν λατρευτικές πρακτικές με τις οποίες διαφωνούν.⁷⁹

Στην αμέσως επόμενη ενότητα ο Crooke παρουσιάζει συνοπτικά τους πέντε τύπους αυτιού τα οποία δεν ακούν, αν και σωματικά έχουν τη δυνατότητα, θεωρώντας ότι το όργανο της ακοής υποδηλώνει το ίδιο υποκείμενο και τη συμπεριφορά του δίνοντας τη δική του οπτική στα θέματα που θα παρουσιάσει αργότερα ο Egerton. Συγκεκριμένα αναφέρει το πρώτο αυτί είναι το ανιαρό αυτί, υπονοεί ένα άνθρωπο νυσταγμένο, απρόσεκτο και αδαή. Το δεύτερο είναι το βουλωμένο αυτί, σαν το φίδι που κλείνει τα αυτιά του στο γητευτή, σαν τους καθολικούς που δεν ακούν μήπως και ταρακουνηθούν από τις ιδέες τους και σωθούν. Το τρίτο είναι το επιζήμιο και βλαβερό αυτί, που μισεί τον ιερέα, το οποίο πρέπει να ξεριζωθεί όπως του αυτί του Μάλχου, γιατί είναι σαν την αράχνη που πετάει δηλητήριο στα πιο γλυκά λουλούδια. Το τέταρτο είναι το νευρικό και αυτάρεσκο αυτί που ακούει μόνο ευφυολογήματα, ρητορείες και εξυπνάδες σαν να μην ενδιαφέρεται τόσο για το κρέας αλλά για τη σάλτσα, είναι ένα αυτί που δεν μπορεί να χωνέψει το λόγο του θεού. Το πέμπτο είναι το άπιστο αυτί που δεν ακούει τίποτα άλλο πέρα από τη φωνή του εραστή, όπως η πόρνη που αναζητά καινούργιους εραστές.⁸⁰

⁷⁹ Richard Crooke, "To the Christian and benevolent Reader", in Stephen Egerton, *The Boring of the Eare*, Λονδίνο, 1623, σελ. ii – iii. • John Craig, "Sermon Reception", στο Hugh Adlington, Peter McCulloch & Emma Rhatigan, *The Oxford Handbook of Early Modern Sermon*, Οξφόρδη, 2012, σελ. 180. • Laura Feitzinger Brown, "Brawling in Church: Noise and the Rhetoric of Lay Behavior in Early Modern England." *The Sixteenth Century Journal* 34, 4 (2003), σελ. 955.

⁸⁰ Crooke, "To the Christian", σελ. lii –vi.

Αρχικά ο Crooke με την επικέντρωση στα αυτιά, ως όργανα αποκομμένα από το υπόλοιπο σώμα, εναρμονίζεται με μεγάλο μέρος των πηγών, κειμενικών και εικονογραφικών, του 16ου και 17ου αιώνα, στις οποίες το σώμα εμφανίζεται τεμαχισμένο σε διαφορετικά μέρη στα οποία αποδίδονται διαφορετικές λειτουργίες και πολιτισμικά νοήματα. Τα μέλη του σώματος εμφανίζονται διαχωρισμένα σε ποινικά έγγραφα τα οποία αναφέρονται σε θεαματικούς τρόπους τιμωρίας όπως οι ακρωτηριασμοί, σε έργα τέχνης, στην ποίηση ως σχήματα λόγου και ρητορικά στολίδια αλλά και σε ανατομικά και επιστημονικά κείμενα. Επίσης, σύμφωνα με τους David Hillman & Carla Mazzio, την περίοδο αυτή υπάρχει η αίσθηση ότι τα μέλη του σώματος, όπως το αυτί, έχουν την δυνατότητα εμπρόθετης δράσης και υποκειμενικότητας, γι' αυτό το λόγο αναπαρίστανται, ελέγχονται, πειθαρχούνται και τιμωρούνται χωριστά. Χαρακτηριστική αναπαράσταση στην Αναγεννησιακή ζωγραφική του αυτιού ως όργανο αποκομμένο από τον υπόλοιπο σώμα είναι το τρίπτυχο του Hieronymus Bosch «Ο Κήπος των Επίγειων Απολαύσεων», στον οποίο το αυτί κρίνεται για τις αμαρτίες του, οδηγείται στην κόλαση, και τιμωρείται παραδειγματικά.⁸¹ (βλ. εικόνα 2.1).

Εικ. 2.1 λεπτομέρεια από τον πίνακα του Hieronymus Bosch, *Ο Κήπος των Επίγειων Απολαύσεων*, 1490 – 1510, Μουσείο Πράδο, Μαδρίτη.

⁸¹ David Hillman & Carla Mazzio, “Introduction – Individual Parts”, στο D. Hillman & C. Mazzio, *Body in Parts – Fantasies of Corporeality in Early Modern Europe*, Νέα Υόρκη & Λονδίνο, 1997, σελ. Xi –xii.

Γι' αυτό το λόγο ο συγγραφέας συνδέει τα αυτιά με τις ακουστικές πρακτικές και τα άτομα με τα οποία θα πρέπει να αναμετρηθεί η εκκλησία κυριολεκτικά και μεταφορικά χρησιμοποιώντας αρκετά έμφυλες νοηματοδοτήσεις για να περιγράψει τους επικίνδυνους για την εκκλησία "Άλλους" (οκνηροί και αδαείς, αμετακίνητοι καθολικοί, αυλικόι και υποκριτές, και σεξουαλικά ακόρεστοι). Και ενώ κριτικοί της λογοτεχνίας, αναλύοντας το απόσπασμα αυτό, έχουν δώσει μεγάλη σημασία, κυρίως στη σύνδεση του αυτιού, με τη γυναικεία παραβατική σεξουαλικότητα, την αμαρτωλή φύση της γυναίκας, και στην εν δυνάμει θηλυκοποίηση όποιου αυτιού είναι ανοιχτό στο μήνυμα του διαβόλου, έχουν σχετικά αγνοήσει αναπαραστατικά μοτίβα όπως της αράχνης και της γλώσσα που πετάει δηλητήριο με τον ήχο, μοτίβο που σύμφωνα με την Carla Mazzio, εμφανίζεται σε μεγάλο αριθμό πουριτανικών κηρυγμάτων αλλά και σε μυθολογικές και φολκλορικές δοξασίες με έντονη αναφορά στη γυναικεία γλώσσα που θεωρείται εκτός από δηλητήριο, φίδι, φωτιά και κεραυνός.⁸²

Εκτός αυτού δεν έχει δοθεί αρκετά μεγάλο βάρος και στις μετωνυμικές χρήσεις της ίδιας της σεξουαλικότητας σχετικά με το αυτί και την ακοή. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο όπως υποστηρίζει η Ropper ότι σε σημαντικό μέρος της προτεσταντικής προπαγάνδας κειμενικής και εικονογραφικής, οι καθολικοί ιερείς συνδέονταν άμεσα με την πορνεία. και παρουσιάζονταν ως σεξουαλικά διεστραμμένοι και ακόρεστοι με στόχο να απονομιμοποιήσουν την εξουσία τους. Αλλά και στην Αγγλία του 17ου αι., σύμφωνα με τον Trumbach, ο Robert Burton στην *Ανατομία της Μελαγχολίας*, που εκδίδεται το 1621, θεωρεί ότι πολλοί καθολικοί μοναχοί ήταν μαστροποί, κίναιδοι, διεφθαρμένοι, παιδεραστές, σοδομίτες και Γανυμήδες, βάλλοντας εναντίον του καθολικισμού.⁸³

Παράλληλα, το βασικό ερώτημα, σύμφωνα με την Danijela Kambaskovic, που καλούνται να απαντήσουν οι συγγραφείς της περιόδου μέσα από τέτοιους λόγους, είναι το αν και κατά πόσο οι αισθήσεις είναι αρκετές για τη γνώση, τη μάθηση και τη λογική. Ο Matthew Milner αναφέρει την σημασία της θέσης του Λουθήρου, ο οποίος πιστεύει ότι η θεία χάρη έρχεται μόνο μέσω της πίστης, η οποία είναι ταυτόχρονα αισθητή και μη αισθητή, αλλά σίγουρα περισσότερο υπερβατική και μεταφυσική παρά φυσική και μετρήσιμη. Έτσι οι πουριτανοί ιεροκήρυκες, όπως ο Egerton που σε αρκετά σημεία του διαλόγου, αναφέρεται

⁸² Green, "Open Ears", σελ. 55. • Bloom, "Voice in Motion", σελ. 134. • Carla Mazzio, "Sins of the Tongue in Early Modern England." *Modern Language Studies* 28, 3(4), σελ. 114 –117.

⁸³ Lyndal Roper, "Discipline and Respectability: Prostitution and the Reformation in Augsburg." *History Workshop*, 19, 1985, σελ. 10-12. • Rudolf Trumbach, "From Age to Gender, C. 1500 – 1700", στο Sarah Toulalan & Kate Ficher, *The Routledge History of Sex and the Body 1500 to the Present*, Λονδίνο, 2013, σελ. 127-128.

στην αδυναμία του ανθρώπου να συλλάβει τα ουράνια πράγματα, αναπαράγει την θεώρηση του προτεσταντισμού, ότι η αισθητηριακή αντίληψη δεν αρκεί για την αναζήτηση της αλήθειας του θεού. Με αυτό τον τρόπο προβληματοποιεί το σχολαστικισμό, που θεωρεί ότι όλη η αληθινή γνώση ξεκινάει από τις αισθήσεις, πιστεύοντας στην ύπαρξη ενός ασυμβίβαστου διαχωρισμού ανάμεσα στην πίστη και στην λογική. Γι' αυτό άλλωστε και ο Crooke έρχεται να υποδείξει τα πέντε παραδείγματα αυτών που ουσιαστικά δεν ακούν, όσο και αν φαντάζει αρκετά δύσκολο για τους αναγνώστες της πρώιμη νεότερης Αγγλίας να εναρμονιστούν με τις παραπάνω οδηγίες, διότι ο λόγος του φαίνεται αρκετά αντιθετικός, και αμυντικός τόσο για το "ανοιχτό" όσο και για το "κλειστό" αυτό.⁸⁴

Στο ίδια λογική κινείται, και ο Egerton, στο πρώτο κεφάλαιο του διαλόγου, οπού επιχειρεί να σκιαγραφήσει τη δυσκολία του ακροατή να ακούσει ανεμπόδιστα και εποικοδομητικά το λόγο του θεού, ερμηνεύοντας την *Παραβολή του Σπορέα*, η οποία αποτελεί κοινό νοηματικό τόπο για αρκετά κηρύγματα πουριτανών σχετικά με την αξία της ακοής την περίοδο εκείνη. Σύμφωνα με την παραβολή αυτή ένας σπορέας ξεκίνησε να σπέρνει και ενώ έσπερνε κάποιοι σπόροι έπεσαν στο δρόμο και τους έφαγαν τα πουλιά, κάποιοι άλλοι έπεσαν σε πετρώδη περιοχή και δεν μπόρεσαν να ριζώσουν βαθιά, με αποτέλεσμα να καούν από τον ήλιο, άλλοι σπόροι έπεσαν σε περιοχή με παράσιτα και αγκάθια και τους έπνιξαν τα άλλα φυτά, ενώ λίγοι έπεσαν σε εύφορη γη και απέδωσαν καρπούς. Και όταν Ιησούς καλείται να εξηγήσει το νόημα της παραβολής παρομοιάζει το χωράφι με το αντί και το σπόρο με το λόγο του θεού. Παρόλα αυτά το αναπαραστατικό σχήμα με το σπόρο και το εύφορο χωράφι σύμφωνα με το Laquer, έχει μεγάλη σχέση με τη σεξουαλικότητα και το χρησιμοποιούσαν αρκετά συχνά για επικυρώσει την ανάγκη του γυναικείου οργασμού για τη σύλληψη.⁸⁵

Στο διάλογο αυτό, σε αντίθεση με παλαιότερα κηρύγματα άλλων συγγραφέων, ο Egerton δεν αφηγείται ολόκληρη την παραβολή θεωρώντας πιθανόν ότι ήταν γνωστή στο ποίμνιο ή ότι ο αναγνώστης είχε τη δυνατότητα να ανατρέξει στη Βίβλο στην οποία παραπέμπει στο περιθώριο του κειμένου. Έτσι, αρχίζει κατευθείαν την ανάλυση, δηλώνοντας ότι η βασική αιτία που ο σπόρος του θεού δεν βρίσκει πρόσφορο έδαφος παρά τους χιλιάδες ακροατές του κηρύγματος, είναι ότι οι άνθρωποι συνήθως δεν υπακούν στους Γονείς, στους

⁸⁴ Kambaskovic, "Living Anxiously: ", σελ. 168-173. • Matthew Milner, *The Senses and the English Reformation*, Farnham, 2011, σελ. 186 – 188. • Αντόνιο Κλερικούτσιο, "Φιλοσοφία και προτεσταντική Μεταρρύθμιση", στο Umberto Eco & Riccardo Fedriga, *Ιστορία της Φιλοσοφίας - Από τον Μακιαβέλι στους Εγκυκλοπαιδιστές*, τ. 4, Αθήνα, 2018, σελ. 51.

⁸⁵ Η παραβολή αυτή, σύμφωνα με τον Folkerth, χρησιμοποιείται επίσης στα έργα, Robert Wilkinson *A Jewell for the Eare*, Λονδίνο, 1605. • William Harrison. *The difference of hearers. Or An exposition of the parable of the sower*. 1614. Βλ. Wes Folkerth, *The Sound of Shakespeare*, Λονδίνο, 2002, σελ. 46. • Laquer, *Κατασκευάζοντας το Φύλο*, σελ. 215.

Πάστορες, στα Αφεντικά και αγνοούν ακόμα και το Θεό, πιστεύοντας ότι ορθός ακροατής είναι δώρο θεού και θεία εκλογή.⁸⁶

Το γεγονός αυτός συνδέεται με την πουριτανική διδασκαλία που έχει την τάση να διακρίνει τους ανθρώπους σε πρόβατα και ερίφια, στους εκλεκτούς, και σε μια ανεύθυνη πλειοψηφία που έχει οδηγήσει σε μια εποχή αταξίας και κρίσης. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι για την αντιμετώπιση της κατάστασης απαιτείται συνεχή επαγρύπνηση απέναντι στις διαβολικές δυνάμεις που παραμονεύουν σαν τα πουλιά της παραβολής να κλέψουν το λόγο του θεού, και συνεχή εξέταση των πιστών από τους ιερείς, των παιδιών από τον πατέρα, των υπηρετών από τους κυρίους. Με αυτό τον τρόπο εκφράζει το φόβο του για τη διασάλευση της κοινωνικής τάξης αλλά και την εξουσιαστική σχέση ανάμεσα σε κυρίαρχους και υπάλληλους ανδρισμούς ανάλογα με την αυθεντία, την ηλικία και την εξάρτηση, θεώρηση που γίνεται αισθητή σε όλα τα κεφάλαια του διαλόγου.⁸⁷

Άλλωστε αφηγήματα όπως, η αξία της υπακοής και της ιεραρχίας, η ευλαβική τήρηση του καθήκοντος και η σύνδεση τους με την ευταξία, την πρόοδο και την ευημερία της κοινωνίας είναι εμφανή σε αρκετά κείμενα της Ελισσαβετιανής και Ιακωβιανής περιόδου μέχρι την έναρξη του Αγγλικού Εμφυλίου, και έχουν ερμηνευθεί από αρκετούς ιστορικούς, ως ένας τρόπος αντιμετώπισης και διαπραγμάτευσης των σημαντικών αλλαγών που βίωναν τα ιστορικά υποκείμενα σε σχεδόν όλους τους τομείς της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Οι αλλαγές αυτές σύμφωνα με τον Mark Breitenberg εγγράφονται σε ένα ευρύ πλέγμα, από διαφορετικά και συχνά αντιθετικά ιδεώδη για την οικογένεια και κατά συνέπεια για τους ρόλους ανδρών και γυναικών. Έτσι στην πρώιμη νεότερη περίοδο η οικογένεια ήταν ένας ιδιαίτερα πολιτικοποιημένος θεσμός και αποτελούσε αναλογικό παράδειγμα όλων των κοινωνικών σχέσεων και ιεραρχιών (π.χ. ανάμεσα στον θεό και τον άνθρωπο, ανάμεσα στον μονάρχη και στο λαό, ανάμεσα στον σύζυγο και την σύζυγο και ανάμεσα στον αφέντη και στον υπηρέτη). Δεν είναι άλλωστε τυχαία η αναφορά για την οικογένεια του διαδόχου και συγγενή του Egerton, William Gouge στο κήρυγμα του 1620 "Για τα συζυγικά καθήκοντα" όπου αναφέρει ότι: "Η οικογένεια, είναι μια μικρή ευημερούσα κοινοπολιτεία (commonwealth), ένα σχολείο όπου μαθαίνεται η αξία της διακυβέρνησης και της επιβολής, έτσι οι κατώτεροι που δεν μπορούν να υπακούσουν στα οικογενειακά καθήκοντά δεν μπορεί να πειθαρχήσουν και να γίνουν αποδεκτοί, ούτε στην εκκλησία ούτε στην κοινοπολιτεία".⁸⁸

⁸⁶ Egerton, *The Boring of*, σελ. 1-3.

⁸⁷ Egerton, *The Boring of*, σελ. 3-6. • Hill, *Ο Αιώνας της Επανάστασης*, σελ. 118-119. • Διαλέτη, "Ο Ιππότης, ο ιερέας", σελ. 210.

⁸⁸ Mark Breitenberg, *Anxious Masculinity in Early Modern England*, Cambridge, 1996, σελ. 17-18.

Στο επόμενο κεφάλαιο του διαλόγου, ο συγγραφέας προσπαθεί να παρουσιάσει ποια είναι η ορθή προετοιμασία του πιστού για να ακούσει και να δεχθεί το λόγο του θεού. Πιστεύει λοιπόν ότι το κυριότερο καθήκον είναι να μπαίνει στο σπίτι του θεού με ταπεινότητα, και με διάθεσή να πιστέψει το λόγο του θεού, αντί να κάνει υποκριτικές θυσίες και προσφορές, αναπαράγοντας τη διδαχή του αποστόλου Ιακώβου: «αποβάλετε κάθε ρύπο και κάθε περίσσειμα κακίας και με πραότητα να δεχτείτε το λόγο που φυτεύτηκε μέσα σας, ο οποίος δύναται να σώσει τις ψυχές σας». Η αντίληψη αυτή σύμφωνα με την οποία ο λόγος παρουσιάζεται ως σπέρμα και το αυτί ως μήτρα, και η ενεργητική ακοή ως γονιμοποίηση είναι ένας αρκετά διαδεδομένος νοηματικός τύπος για την υστερομεσαιωνική και πρώιμη νεότερη εποχή. Άλλωστε αρκετοί κριτικοί της λογοτεχνίας τον έχουν αναζητήσει σε πολυάριθμα έργα του αγγλικού αναγεννησιακού θεάτρου, αναπαράγοντας το γραμμικό εξελικτικό σχήμα του, Ρώσου φιλόσοφου και κριτικού της λογοτεχνίας Mikhail Bahktin συμφωνά με το οποίο, η πρώιμη νεότερη περίοδος σηματοδοτεί τη μετάβαση από το παιδιάστικο, διαπερατό, γκροτέσκο και προνεοτερικό σώμα στο κλειστό πειθαρχημένο, κλασικό σώμα της νεωτερικότητας. Γι' αυτό τον λόγο, η Reina Green, συνδιάζει τις μεταφορικές χρήσεις του αυτιού που χρησιμοποιεί ο Egerton, με την γκροτέσκα εικόνα του σώματος. Μια εικόνα που διατηρεί μόνο τους βλαστούς, τις αποφύσεις, τα μπουμπούκια και τις οπές δηλαδή μόνο ό,τι εξέρχεται απ' τα όρια του σώματος και ό,τι εισέρχεται στα βάθη του, στην οποία όλες οι οπές, η μύτη το αυτί και το στόμα επικοινωνούν μεταξύ τους και είναι ανοιχτές στον κόσμο που τις περιβάλλει.⁸⁹

Άλλωστε η συσχέτιση του αυτιού με τη μήτρα, είναι ένα ιδιαίτερα διαδεδομένο μοτίβο στη θρησκευτική καλλιτεχνική και λογοτεχνική έκφραση ήδη από το Μεσαίωνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Σεκουέντσα⁹⁰, *Gaude Virgo Mater Christi*, που εμφανίζεται σε λειτουργικά βιβλία ήδη από το 13ο αι., ενώ το 15ο αι., χάνει τη λειτουργική της σημασία και γίνεται μια από τις πιο διαδεδομένες έμμετρες προσευχές που υπάρχουν σε αρκετά *Βιβλία των Ωρών*. Στον ύμνο αυτό, ο οποίος έχει μελοποιηθεί από το Guillaume Dy

⁸⁹Egerton, *The Boring of*, σελ. 8-10. • Green, "Open Ears", σελ. 54-57. • Μπαχτίν, *ο Ραμπελαί και*, σελ. 368 - 369. • Iris Clever & Willemijn Ruberg, "Beyond Cultural History? The Material Turn, Praxiography, and Body History." *Humanities* 3, 4, 2014, σελ. 547-548.

⁹⁰ Η σεκουέντσα είναι η προσθήκη παραεκκλησιαστικού στροφικού κειμένου, στο μακρύ μέλισμα της τελευταίας συλλαβής του Αλληλούια και ψαλλόταν στη λειτουργία μετά την ανάγνωση του ευαγγελίου, και αποτελούσε έναν τρόπο να εισέρχονται κοσμικά - λαϊκά στοιχεία στη θρησκευτική μουσική. Η παράδοση αυτή ξεκίνησε από την εποχή του Καρλομάγνου και φαίνεται να είχε ιδιαίτερη διάδοση, αφού στον ύστερο μεσαίωνα πρέπει να υπήρχαν γύρω στις 5.000 σεκουέντσες. Η πρακτική αυτή σταματάει τον 16ο αι. λόγω της Συνόδου του Τρεντό που περιορίζει τις σεκουέντσες της επίσημης Ρωμαιοκαθολικής λειτουργίας σε 5 σε μια προσπάθεια ελέγχου και θρησκευτικής ομογενοποίησης. Βλ. Ulrich Michels, *Ατλας της Μουσικής*, τ.1, Αθήνα 1994, σελ. 191.

Fay γύρω στο 1430 στη Φλωρεντία και στο τέλος του 15ου αι. από το Josquin de Prez, η παρθένος φαίνεται να γονιμοποιείται μέσω του αυτιού στο άκουσμα του λόγου του θεού από τον Αρχάγγελο.

Gaude Virgo Mater Christi

Χαίρε Παρθένε Μητέρα του Χριστού

*Quae per aurem concepisti
Gabriele nuntio.*

*Που συνέλαβες μέσω του αυτιού
Στο άκουσμα της ανακοίνωσης του Γαβριήλ*

Gaude quia Deo plena

Χαίρε, που γεμάτη Θεό

Peperisti sine poena

γέννησες χωρίς να αμαρτήσεις

Cum pudoris lilio.

με τον κρίνο της σεμνότητας⁹¹

Στη συνέχεια ο Egerton, απομακρύνεται από θεολογικά ζητήματα και αρχίζει να περιγράφει την ορθή καθημερινή συμπεριφορά του πιστού πριν από το κήρυγμα. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι πρέπει να αποφεύγει το κρασί και τις υπερβολές στη διατροφή το πρωί και το βράδυ πριν από το κήρυγμα και ότι πρέπει να γεμίζει τη ψυχή του με το άγιο πνεύμα θεωρώντας ότι το κρασί πνίγει τη ψυχή, όπως τα αγκάθια που πνίγουν το λόγο του θεού. Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθει και στο τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου συμβουλεύοντας τον πιστό να αφιερώνεται στην προσευχή και όχι στο ποτό, στους χορούς, και στις επίγειές απολαύσεις. Αντίστοιχη δαιμονοποίηση του ποτού και της διασκέδασης εντοπίζει και η Alexandra Shepard σε πολλές πηγές της κανονιστικής γραμματείας τόσο θρησκευτικές όσο και ιατρικές, πιστεύοντας ότι η πρακτική αυτή δεν ποινικοποιείται λόγω των επιπτώσεων στο σώμα και στο μυαλό αλλά γιατί θέτει σε κίνδυνο τις υπάρχουσες ιεραρχικές και πατριαρχικές σχέσεις σε σχέση με το κοινωνικό στάτους, την ηλικία και το γάμο. Παρόλα αυτά υπογραμμίζει ότι η κατανάλωση ποτού και η συμμετοχή σε λαϊκές τελετουργίες και χορούς παρέχουν τη δυνατότητα να ενώνουν τους άνδρες και να ενδυναμώνουν τις ιδέες του θάρρους, της δύναμης, της αδελφότητας, της γειτονίας και της φιλίας.⁹²

Αντίθετα ο Mark Breitenberg εστιάζει στην σχέση ανδρισμού, σώματος και κρασιού παίρνοντας αφορμή από τις θέσεις του Robert Burton. Ο Burton στην "Ανατομία της Μελαγχολίας" αναφέρει ότι έπρεπε να δίνεται μεγάλη προσοχή σε ό,τι εισέρχεται και εξέρχεται από το σώμα γιατί μπορούσε να αποτελέσει αιτία της μελαγχολίας. Η υπερβολική

⁹¹ Rober Nosow, "Du Fay and the Cultures of Renaissance Florence", στο Dolores Pesce (επιμ.), *Hearing the Motet: Essays on the Motet of the Middle Ages and Renaissance*, Νέα Υόρκη, 1997, σελ. 106-107.

⁹² Egerton, *The Boring of*, σελ. 12-13 & 64-65. Alexandra Shepard, "Swil-bolls and tos-pots": drink culture and male bonding in England, c.1560-1640. In: Gowing, L., Hunter, M.C.W. and Rubin, M. (eds.) *Love, Friendship and Faith in Europe*, Basingstoke, 2005, σελ. 110 – 114.

κατανάλωση κρασιού, θεωρούσε ότι αυξάνει την θερμοκρασία του αίματος και τον βαθμό υγρασίας του σώματος, και μπορούσε να φέρει μεταβολή στους τρόπους και στην συμπεριφορά του άνδρα. Από την στιγμή λοιπόν που η χυμική ιατρική αντιλαμβάνονταν την έμφυλη διαφοροποίηση και την σωματική υγεία με βάση την ισορροπία των θερμοκρασιών, των υγρών και των υποστάσεων το κρασί μπορούσε να υπονομεύσει την ανδρική ταυτότητα και να κάνει το μυαλό να υποφέρει.⁹³ «Η κυριότερες αιτίες, της μελαγχολίας προέρχονται από την καρδιά, τα πνεύματα και τους χυμούς, ανάλογα το πόσο καθαροί είναι όχι. Το ίδιο και ο νους που μοιάζει με ξεκούρδιστο λαούτο άμα χαλάσει μια χορδή, αν πάθει κάποιο όργανο, κι όλα τα άλλα χαρβαλώνονται», γράφει ο Burton. Έτσι, ο Burton όπως και ο Egerton σε πολλά σημεία του κειμένου χρησιμοποιεί την μετωνυμία της μουσική αρμονίας όχι μόνο για να επικυρώσει τις κοινωνικές ιεραρχίες, αλλά για να διαφοροποιήσει το φυσιολογικό από το αφύσικο και την υγεία από την ασθένεια.⁹⁴

Εκτός όμως από το άδειασμό της ψυχής από το κρασί, ο Egerton συνιστά και το άδειασμα του μυαλού από τις άχρηστες σκέψεις, και τις πολλές αναγνώσεις που γεννούν έπαρση και αλαζονεία, και αιρετικές ανατρεπτικές ιδέες που διαταράσσουν την τάξη. Θεωρεί λοιπόν ότι το φάρμακο για τέτοιες καταστροφικές ιδέες είναι ο πιστός να αισθάνεται πάντα ότι είναι σαν μωρό παιδί για τη Χριστιανοσύνη, όπως ο Δαβίδ δεν ήταν μόνο σοφός Βασιλιάς αλλά και πιστός υπηρέτης του θεού και να έχει συναίσθηση ότι η διαφοροποίηση και η ανισότητα με την οποία μοιράζονται τα δώρα του θεού βοηθούν στην οικοδόμηση και στην ομορφιά της εκκλησίας όπως τα διαφορετικά χρώματα, οι μυρωδιές, οι γεύσεις και οι αρετές που υπάρχουν στον κήπο δεν φέρνουν σύγχυση αλλά ευχαρίστηση στον άνθρωπο. Έτσι οι διαφορετικές χορδές των μουσικών οργάνων δημιουργούν την πιο γλυκιά αρμονία. Με αυτό τον τρόπο χρησιμοποιεί τη γλώσσα όλων των αισθήσεων μαζί για να φυσικοποιήσει την κοινωνική ιεραρχία, επιβεβαιώνοντας τη θέση του Schmidt ότι η τυπογραφία, η ανατομία, και η προσπάθειες της επιστήμης για οπτικοποίηση του ήχου δεν δηλώνουν απαραίτητα την υποχώρηση της σημασίας της ακοής για την θρησκευτική πίστη αλλά δηλώνουν περισσότερο τη φιλοσοφική ανταλλαγή ανάμεσα στους νοηματικούς τόπους που χρησιμοποιούνται για την περιγραφή των διαφορετικών αισθήσεων. Άλλωστε σύμφωνα με τον Don Ihde εκείνο που φαίνεται να αναδύεται στον νεωτερικό κόσμο δεν είναι ο οπτικοκεντρισμός αλλά η πεποίθηση ότι η ακοή και η όραση αποτελούν δύο διαφορετικές διαστάσεις της ανθρώπινης εμπειρίας.⁹⁵

⁹³ Breitenberg, *Anxious Masculinity*, σελ. 53.

⁹⁴ Το απόσπασμα παρατίθεται σε μετάφραση Παναγιώτη Χοροζίδη, στο Ρόμπερτ Μπέρτον, *Η Ανατομία της μελαγχολίας*, τ. 1, Αθήνα, 2007, σελ. 552.

⁹⁵ Egerton, *The Boring of*, σελ. 19-20 • Schmidt, *Hearing Things*, σελ. 22-26. • Don Ihde, *Listening and Voice – The Phenomenologies of Sound*, Νέα Υόρκη, 2007, σελ. 49.

Επιπλέον η αναφορά στις χορδές και στη γλυκύτητα της αρμονίας φανερώνει πιθανότατα μια σχέση με τις νεοπλατωνικές και πυθαγόρειες θεωρήσεις όπως τις ανακαλύπτουν οι στοχαστές της λεγόμενης φυσικής μαγείας και της αποκρυφιστικής φιλοσοφίας της Αναγέννησης. Λόγιοι, όπως, ο Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim (1486-1535) έχουν βαθιά πίστη στην κρυμμένη αρμονία και συμμετρία του κόσμου. «Βλέπουμε ότι κόσμος είναι τριμερής, στοιχειώδης, ουράνιος και διανοητικός και κάθε κατώτερος εξουσιάζεται από τον ανώτερο και λαμβάνει τη χάρη των δυνάμεων του, έτσι το αρχέτυπο του καλού υπηρέτη μεταφέρεται σε όλα στους αγγέλους, στο σύμπαν, στα αστέρια, στα στοιχεία της φύσης, στα ζώα, στα φυτά, μέταλλα και στις πέτρες, από τον παντοδύναμο που εμφύσησε όλες τις αρετές σε μια ιδιαίτερα αρμονική συνήχηση» γράφει ο Agrippa για να εξηγήσει την ιεραρχία στο σύμπαν, στη φύση και στην κοινωνία. Χρησιμοποιεί λοιπόν μια γλώσσα, που προσομοιάζει αρκετά στη ρητορική του Egerton πράγμα που μας δείχνει ότι η πουριτανική διδασκαλία μοιράζεται λόγους και αναπαραστάσεις που προέρχονται από πολλά και διαφορετικά πεδία.⁹⁶

Εξίσου σημαντική για την κατανόηση της αξία του κηρύγματος από τον πιστό είναι και η πίστη ότι ο Ιερέας μέσω το λόγου και της χάρις του θεού έχει τη δύναμη να διαπαιδαγωγεί, να μαλακώνει την καρδιά, να πυροδοτεί τα συναισθήματα και να προκαλεί υπερφυσική δύναμη και χαρά. Η άποψη αυτή φαίνεται να έρχεται σε αντίθεση με τους κώδικες ευγένειας που απαιτούν συναισθηματικό αυτοέλεγχο και θεωρούν τη δημόσια έκφραση των συναισθημάτων ως σύμβολο εκθήλυνσης ή εκτράχυνσης, αλλά και με την αντικαθολική προπαγάνδα η οποία ποινικοποιεί την αναμόχλευση συναισθημάτων ως δεισιδαιμονική έκφραση. Παρόλα αυτά σύμφωνα με το Bernard Capp η αποδοκιμασία της συναισθηματικής έκφρασης δεν ήταν ποτέ απόλυτη ειδικά στο θρησκευτικό πλαίσιο των ένθερμων ιεροκηρύκων του πουριτανισμού των αρχών του 17ου αι. όπως ο σύγχρονος του Egerton, Thomas Playfere (1561-1609) και θεωρεί ότι τα δάκρυα και η θρησκευτική χαρά ήταν από ανεχτή ως απαιτούμενη στο θρησκευτικό πλαίσιο. Με αυτό τον τρόπο, προσπαθεί να σχετικοποιήσει, ως ένα βαθμό τη θεωρία του ιστορικού κοινωνιολόγου Nobeit Elias για τη *Διαδικασία του Εκπολιτισμού*, σύμφωνα με την οποία η «Ψυχογένεση» του δυτικού πολιτισμού ξεκινάει την περίοδο της Αναγέννησης μέσω της διάδοσης και εσωτερίκευσης πολιτισμικών προτύπων, που οδηγούν στην εκλέπτυνση, στη δημιουργία συναισθημάτων ντροπής και στην αυτοπεριστολή των σωματικών λειτουργιών και της δημόσιας συναισθηματικής έκφρασης.⁹⁷

⁹⁶ Gary Tomlinson, *Music and Renaissance Magic*, Σικάγο, 1993, σελ. 45.

⁹⁷ Egerton, *The Boring of*, σελ. 20 & 36-37. • Hunt, *The Art of Hearing*, σελ. 81. • Bernard Capp, "Jesus Wept but did the Englishman? Masculinity and Emotion in Early Modern England", *Past & Present*, 224, σελ. 79-81.

Παράλληλα, ο Egerton θεωρεί ότι η κυριότερη αρετή για τον πιστό είναι η πείνα του για το λόγο του θεού. Ανεξάρτητα λοιπόν από τη συμπεριφορά του ιερέα, κανείς δεν πρέπει να αρνείται το φαγητό επειδή ο μάγειρας είναι μεθυσμένος, γιατί ακόμα και η πιο πικρή τροφή γίνεται γλυκεία μέσω της πίστης. Έτσι παρουσιάζει το λόγο του θεού σαν το πικρό φάρμακο της ψυχής και τον ιερέα σαν το χειρουργό που θεραπεύει τη ψυχή προκαλώντας πόνο. Στο απόσπασμα αυτό σύμφωνα με τη McDermott, αλλά και σε ολόκληρο το δεύτερο κεφάλαιο ο Egerton, οριοθετεί την ορθή συμπεριφορά του χριστιανού χρησιμοποιώντας μια έντονα ιατρική γλώσσα. Δεν αρκείται, λοιπόν να δίνει συμβολές αλλά προτείνει τα “Φάρμακα” ενάντια στις ασθένειες που απειλούν τον καλό χριστιανό και την εκκλησία. Με αυτό τον τρόπο περιγράφει τον ιερέα ως πνευματικό γιατρό, θεωρώντας ότι η αύξηση του θρησκευτικού ενδιαφέροντος για το αυτί και την ακοή αντικατοπτρίζει και το αυξανόμενο ενδιαφέρον της ανατομίας και της ιατρικής, στο γύρισμα του 17ου αι. για εξερεύνηση των θεμάτων αυτών.⁹⁸

Στο τρίτο κεφάλαιο του διαλόγου, Egerton ασχολείται με την ορθή συμπεριφορά του πιστού κατά τη διάρκεια του κηρύγματος. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι ο πιστός πρέπει να φέρνει τη Βίβλο μαζί του έτσι ώστε να ανατρέχει στα αποσπάσματα των γραφών, να μπορεί να τραγουδάει τους ψαλμούς, να κάθεται σε όλη τη διάρκεια και να προσέχει φράση χωρίς να δυσανασχετεί αν το κήρυγμα τραβάει εις μάκρος, έχοντας την αίσθηση του καθήκοντος και της υπευθυνότητας. Επίσης να μην αποθαρρύνεται αν ο λόγος του ιερέα είναι δυσνόητος και να μην παρατάει την προσπάθεια με την πρώτη δυσκολία, να κρατάει σημειώσεις σε περίπτωση που γνωρίζει να γράφει και να προσπαθεί να θυμάται απ' έξω το μεγαλύτερο μέρος του κηρύγματος έτσι ώστε να μπορεί να το εφαρμόζει στη ζωή του.⁹⁹

Οι παραινέσεις αυτές που περιγράφουν τη συμμετοχή στη λατρεία ως ατομικό καθήκον και προορισμό του πιστού σύμφωνα με το Ririe, αποτελούν κοινό τόπο για μεγάλο αριθμό κειμένων τέτοιου είδους και ως ένα βαθμό αποτελούν και κριτική με έμμεσο τρόπο στο συνηθισμένο τρόπο κηρύγματος που αποτυγχάνει να διεισδύσει στις ψυχές των πιστών. Επιπλέον ενδιαφέρον παρουσιάζει, η διαφοροποιημένη αντίληψη του Egerton σχετικά με την ανάγνωση και τη γραφή. Έτσι, ο συγγραφέας θεωρεί σχετικά αυτονόητο ότι το εκκλησίασμα της εποχής του γνωρίζει να διαβάζει ενώ μόνο μερικοί από αυτούς έχουν πρόσβαση στη γραφή. Επιβεβαιώνει λοιπόν, τις διασυνδέσεις που επισημαίνει ο Bruce Smith, μεταξύ προφορικότητας και εγγραματοσύνης, οι οποίες παράγουν "μικτές κουλτούρες", οι οποίες

⁹⁸ Egerton, *The Boring of*, σελ. 24-25. • McDermott, “The Melodie of the Heaven”, σελ. 179 – 187.

⁹⁹ Egerton, *The Boring of*, σελ. 37-51.

αποτελούνται από διαφορετικές διαβαθμίσεις και επιτελέσεις της εγγραματοσύνης, ανεξάρτητες από την ύπαρξη του μέσου της τυπογραφίας.¹⁰⁰

Παράλληλα, ιδιαίτερη προσοχή δίνει ο συγγραφέας και στην αποφυγή του ύπνου κατά την ακρόαση του κηρύγματος, παρόλο που αναγνωρίζει ότι μερικές φορές είναι ακούσια φυσική ανάγκη ειδικά σε ηλικιωμένους, ή αρρώστους ή σε άτομα που είχαν έναν υπερβολικά πρωινό ξύπνημα. Συστήνει συστηματική προσπάθεια για την αποφυγή του ύπνου μέσω γραπτών σημειώσεων, μέσω αναστεναγμών, με όρθια στάση, με βοήθεια σκουντήματος από τους άλλους πιστούς, γιατί θεωρεί ότι ο ύπνος στην εκκλησία αποτελεί μάταιη χρήση του ονόματος του κυρίου, είναι εχθρός της προσοχής, και δημιουργεί πολύ άσχημη φήμη για το άτομο που κοιμάται σε ένα κήρυγμα που διαρκεί μια ώρα. Επίσης, αναφέρει ότι ο ύπνος δίνει τη δυνατότητα στο μήνυμα του διαβόλου να διαποτίσει το αυτί και του πιστού. Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας φαίνεται να συνομιλεί με θεωρίες κειμένων που μιλάνε για την ερμηνεία των ονείρων που εμφανίζονται στην Αγγλία από το 1560 ως το 1660, και θεωρούν ότι ο σατανάς κατά τη διάρκεια του ύπνου παραμονεύει για να μαγέψει, τις ψυχές των ανθρώπων, φανερώνοντας άλλη μια συσχέτιση του θρησκευτικού λόγου της εποχής, με το λόγο της φυσικής μαγείας και τις αποκρυφιστικής φιλοσοφίας.¹⁰¹

Και αν για τον ύπνο ο Egerton δίνει ένα ελαφρυντικό διότι μπορεί να συμβεί ακούσια και σε άγιους ανθρώπους, πολύ πιο άτεγκτος εμφανίζεται σε σχέση με τη θορυβώδη συμπεριφορά, τα χασμουρητά, τις μετακινήσεις στο χώρο, το μουρμουρητό και τις λάγνες ματιές στο εκκλησίασμα, γιατί θεωρεί ότι κάθε άνθρωπος που έχει μια σπίθα αρετής και σεμνότητας μπορεί με λίγο μόχθο να συγκρατηθεί και να μην επιδείξει τόσο μεγάλη αυθάδεια και χυδαιότητα ειδικά όταν δείχνει πολύ μεγαλύτερη υπομονή στο θέατρο. Αυτού του τύπου η ποινικοποίηση της θορυβώδους και χυδαίας συμπεριφοράς μπορεί να διαβαστεί τόσο κυριολεκτικά για το χώρο όσο και μεταφορικά για να μειώσει την αξία του υποκειμένου που την επιτελεί και να οδηγήσει στην υπόθεση ότι οι λατρευτικοί χώροι του πρώιμου νεότερου Λονδίνου δεν ήταν και τα πιο ήσυχα μέρη στον κόσμο. Άλλωστε παρόμοιες απόψεις έχει διατυπώσει και ο Bruce Smith που θεωρεί ότι το ακροατήριο του αναγεννησιακού θεάτρου κάθε άλλο παρά παθητικό, και σιωπηρό ήταν πράγμα που φανερώνεται από τις πολυάριθμες εκκλήσεις για ησυχία και προσοχή στους προλόγους των έργων του Shakespeare και άλλων θεατρικών συγγραφέων, αλλά και ο Richard Senett για το θέατρο και την όπερα, από την εποχή

¹⁰⁰Ririe, *Being Protestant*, σελ. 355 – 360. • Smith, *Acoustic World*, σελ. 12-13.

¹⁰¹ Egerton, *The Boring of*, σελ. 41-43. • Sarah F. Williams, "'Singe the enchantment for Sleepe' Music and Bewitched Sleep in Early Modern English Drama", στο, Christine Göttler and Wolfgang Neuber, *Spirits Unseen: The Representation of Subtle Bodies in Early Modern European Culture*, Leiden, 2008, σελ. 180-181.

της Ελισσάβετ ως τα μέσα του 19ου αι, όπου το κοινό επευφημούσε - αποδοκίμαζε με φωνές και κρότους και έφτανε μέχρι και σε βίαιη συμπεριφορά. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι και ο ίδιος ο Σαίξπηρ στον πρόλογο του *Ερρίκου του δού* έργου του 1616 συνδέει όπως και ο Egerton το θόρυβο με τη χυδαιότητα .¹⁰²

<i>Their money out of hope they may believe</i>	<i>Όσοι τα λεφτά τους δίνουν με ελπίδα να πεισθούν</i>
<i>May here find truth too. Those that come to see</i>	<i>την αλήθεια εδώ θα βρουν, όσοι έρχονται</i>
<i>Only a show or two, and so agree</i>	<i>ένα θέαμα ή και δύο να δουν, συμφωνώ</i>
<i>The play may pass, if they be still and willing</i>	<i>το έργο θα δεχτούν, αν πρόθυμοι και ήσυχοι σταθούν</i>
<i>That come to hear a merry, bawdy play</i>	<i>αυτοί που έρχονται να ακούσουν άσεμνη ιστορία, κωμική</i>
<i>A noise of targets, or to see a fellow</i>	<i>θόρυβο ασπίδων ή να δούνε μια μορφή.</i>
<i>In a long motley coat guarded with yellow,</i>	<i>με μακριά πολύχρωμη στολή και με κίτρινη κλωστή</i>
<i>Will be deceived.</i>	<i>θα απογοητευτούν¹⁰³</i>

Στο τελευταίο κεφάλαιο, ο Egerton ασχολείται με τη συμπεριφορά του πιστού μετά το κήρυγμα, το συμβουλεύει λοιπόν να μη φεύγει από την εκκλησία πριν λάβει την ευλογία που μεταφέρεται με το άγγιγμα του ιερέα και πριν τραγουδήσει το ανθέμιο, να πηγαίνει τακτικά στην κατήχηση ακόμα και αν είναι σε ώριμη ηλικία για να ενθαρρύνει και να δίνει το καλό παράδειγμα στους νεότερους άνδρες και να αφιερώνει την αργία της Κυριακής στην προσευχή, στην οικογένεια αλλά και στη γειτονιά και στην παρέα. Επιπλέον θεωρεί ότι είναι καθήκον όλων των χριστιανών και ιδιαίτερα των αυτών που έχουν εξουσίες να αναμορφώσουν τη συμπεριφορά τους αλλά και τη συμπεριφορά όσων έχουν υπό την προστασία τους και τη δικαιοδοσία τους και να χρησιμοποιήσουν το λόγο του κηρύγματος για να ελέγξουν τις αμαρτωλές φύσεις τους, τηρώντας με ευλάβεια τα θρησκευτικά και οικογενειακά καθήκοντα σύμφωνα με τη θέση τους και την ηλικία τους, μέχρι να ακούσουν τη γλυκιά αρμονία ανάμεσα στα λόγια του θεού και στις θελήσεις τους.¹⁰⁴

Ενώ για το τέλος του διαλόγου αφήνει την ενασχόληση με τον Πατριαρχικό Οίκο, ζήτημα που απασχολεί σε μεγάλο βαθμό την κανονιστική γραμματεία της πρώιμης νεότερης Ευρώπης τόσο στον προτεσταντικό όσο και στον καθολικό χώρο. Σύμφωνα με αυτή ο οίκος

¹⁰² Egerton, *The Boring of*, σελ. 42-43 & 54 • Hunt, *The art of Hearing*, σελ. 66. • Smith, *Acoustic World*, σελ. 269 – 276 • Richard Senett, *The Fall of Public Man*, Λονδίνο, 1974, σελ. 74-77.

¹⁰³ William Shakespeare, "Henry VIII – Prologue", στο Barbara Mowat, Paul Werstine, Michael Poston, Rebecca Niles, eds., *Shakespeare's Plays, Sonnets and Poems* (Washington: Folger Shakespeare Library, n.d.), τελευταία πρόσβαση 23/01/ 2018. www.folgerdigitaltexts.org, στίχοι 8-16.

¹⁰⁴ Egerton, *The Boring of*, σελ. 57-70.

παρουσιάζεται ως μια εύτακτη, ιεραρχημένη, αρμονική κοινότητα, στην οποία οι άνθρωποι έχουν αυστηρά καθορισμένες υποχρεώσεις ανάλογα με την ηλικία, το φύλο και την εξάρτηση. Βασικό καθήκον λοιπόν, του νοικοκύρη (*Householder*) είναι να επιβάλει την υπακοή και την ενάρετη συμπεριφορά σε όλα τα προστατευόμενα μέλη και ειδικότερα στις γυναίκες τις οποίες ο Egerton αναφέρει μεταφορικά ως αμαρτωλές φύσεις. Παρόλα αυτά ελάχιστα ασχολείται κυριολεκτικά με την φύση της γυναίκας και εναρμονίζεται με τον πουριτανικό ζήλο για κοινωνικό και σεξουαλικό εξαγνισμό, όπως φαίνεται και από τις κατηγορίες για την υποκριτική και αλαζονική συμπεριφορά των πιστών που δεσπόζουν σε ολόκληρο το διάλογο και απαιτούν μια αυστηρότερη ηθική τόσο για τις γυναίκες όσο για του Άνδρες.¹⁰⁵

Συμπερασματικά, και στα τέσσερα κεφάλαια του διάλογου, ο Egerton, με πληθώρα ρητορικών στρατηγικών έμφυλων, ηχητικών, ενσώματων, σεξουαλικών κ.α. επιχειρεί να αναπαραστήσει την ακοή και την προσπάθεια δημιουργίας διαθέσιμων και πειθαρχημένων ακρατών, ως μια διαδικασία που απαιτεί τη δράση και την προσπάθεια τόσο του ιερέα όσο των πιστών. Με αυτό τον τρόπο νοηματοδοτεί την ακοή ως μια διαλογική διαδικασία κάθε άλλο παρά παθητική, με έντονες κοινωνικοπολιτικές συνδηλώσεις και την παρουσιάζει ως μονόδρομο για τη θεμελίωση του βασιλείου του Ιησού επί γης και την πρόοδο της κοινωνίας. Παρόλα αυτά η άποψη του για το αντί είναι αρκετά αμφίσημη, γιατί παρουσιάζονται πιθανοί κίνδυνοι τόσο από το "ανοιχτό αυτί" που είναι πρόθυμο να ακούσει θορύβους κυριολεκτικούς, αιρετικούς και σεξουαλικούς, καθώς και το "κλειστό αυτί" που δεν θα ακούσει ποτέ τη γλυκεία θεϊκή αρμονία. Έτσι ενώ ολόκληρο το κείμενο μιλάει για την αξία της ακοής, την αντιμετωπίζει με έναν τρόπο υπερβατικό θεωρώντας ότι η σωτηρία θα έρθει περισσότερο από την θέληση και την πίστη του χριστιανού παρά από το ίδιο το νόημα των λέξεων του κηρύγματος. Με αυτόν τον τρόπο αναπαράγει αμφισημίες και παράδοξα, τα οποία σύμφωνα με τον Crockett, χαρακτηρίζουν την αναγεννησιακή κουλτούρα του αυτιού και πηγάζουν από τη προτεσταντική θεώρηση σύμφωνα με την οποία η αισθητηριακή εμπειρία δεν αρκεί από μόνη της για την κατανόηση θρησκευτικών ζητημάτων. Άλλωστε το ίδιο παράδοξο αναπαράγεται ακόμα και στον τίτλο το κειμένου "The Boring of the Eare", στο οποίο ο συγγραφέας φαίνεται να αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στις δυο σημασίες του ρήματος Bore, το

¹⁰⁵ Διαλέτη, "Ο Ιππότης, ο ιερέας", σελ. 219. • Ann Hughes, "Puritanism and Gender" στο John Coffey & Paul C. H Lim, *The Cambridge Companion to Puritanism*, Cambridge, 2008, σελ. 295.

οποίο σημαίνει τόσο βαριέμαι ή χάνω το ενδιαφέρον μου, όσο και τρυπώ, διαπερνώ και μεταφορικά διεισδύω.¹⁰⁶

¹⁰⁶Oxford English Dictionary,. 'Bore'. *Oxford English Dictionary*, Oxford University Press, 2014. <https://en.oxforddictionaries.com/definition/bore>, Τελευταία Πρόσβαση. 06/03/2018. • Bryan Crockett, "The Holy Cozenage and the Renaissance Cult of the Ear", *Sixteenth Century Journal*, 24(1), 1993, σελ. 56-57. • Kambaskovic, "Living Anxiously: ", σελ. 168-173.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Ο επιλεκτικός ακροατής - Ακούγοντας για την προστασία της ψυχής και την αναζήτηση του δικαίου.

Στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρηθεί η περαιτέρω αναζήτηση αναπαραστάσεων της ακοή και των ακουστικών πρακτικών στη συλλογή δοκιμίων και άλλων κειμένων του Richard Brathwait *Essays vpon the five senses*, Λονδίνο (1620) – (1625), που εκδόθηκε δύο φορές (τη δεύτερη εμπλουτισμένο)¹⁰⁷ από την Anne Griffin, μια από τις λίγες γυναίκες επιτυχημένους τυπογράφους του πρώιμου νεότερου Λονδίνου.¹⁰⁸ Πιο συγκεκριμένα, με αφορμή το κείμενο αυτό, θα αναζητηθούν λόγοι και αναπαραστάσεις πέρα από το καθαρά θρησκευτικό - θεολογικό πλαίσιο του κηρύγματος, τόσο για την ορθή ακρόαση και κατανόηση της ομιλίας, όσο και για την επίδραση του ήχου και της μουσικής στην ψυχή, στο μυαλό και το σώμα του ακροατή, αλλά και τη σχέση της ακοής με την ευρύτερη αντιληπτική ικανότητα και κοινωνική διάδραση του υποκειμένου.

Το έργο του Richard Brathwait εντάσσεται στα δοκίμια, μια υβριδική πειραματική φόρμα της ουμανιστικής γραμματείας που δημιουργείται στα τέλη του 16^{ου} και αποκτά γρήγορη διάδοση τους αμέσως επόμενους αιώνες, τόσο στην Αγγλία όσο και σε άλλες χώρες. Πρόκειται για τύπο κειμένου που συνομιλεί με πολλά λογοτεχνικά είδη όπως η βιογραφία, η συμβουλευτική γραμματεία, η αυτοβιογραφία, η εξομολόγηση, η φιλοσοφική - ηθική πραγματεία και το απάνθισμα σοφίας (commonplace book). Ο πρώτος εκπρόσωπος του είδους θεωρείται ο Michel de Montaigne, ο οποίος επεξεργάζεται τους τρεις τόμους με τα δοκίμια του, χωρίς διακοπή από το 1572 ως το 1593, τα οποία μεταφράζονται στα αγγλικά το 1603 από το σύγχρονο του και θαυμαστή του John Florio. Ο Montaigne δημιουργεί ουσιαστικά ένα

¹⁰⁷ Richard Brathwayt, *Essaies vpon the five senses revived by a new supplement; with a pithy one upon detraction. Continued vvith sundry Christian resolves, and divine contemplations, full of passion and devotion; purposely composed for the zealously-disposed. By Ric: Brathvnvayt Esquire*, Λονδίνο, 1620 (Α Έκδοση) & 1625 (Β Έκδοση). Στα παλαιότυπα του 1620 και του 1625 το επώνυμο του συγγραφέα αναγράφεται ως Brathwayt αντί του Brathwait όνομα με το οποίο έχει μείνει γνωστός. Το βιβλίο στην πρώτη έκδοση περιέχει, εκτός από τα πέντε δοκίμια ένα για την κάθε αίσθηση (όραση, ακοή, αφή, γεύση, οσμή), ένα κείμενο για την προσβολή, ποιήματα, δοκίμια τύπου resolves (Στοχασμοί) και δοκίμια τύπου Character (Βιογραφικά Δοκίμια), ενώ στην δεύτερη προστίθενται και πέντε δοκίμια για την αίσθηση της αμαρτίας, της θλίψης, της αλαζονείας, της μιζέριας και της μελλοντικής δόξας του θεού.

¹⁰⁸ Η Griffin εργάστηκε για πάνω από 20 χρόνια, στον κλάδο της τυπογραφίας, αρχικά μαζί με τον άνδρα της και μετά τον θάνατό του ως επικεφαλής της επιχείρησης μαζί με τον γιό της. Βλ. Alyson Alvares, "Anne Griffin d. 1652", στο Carol Levyn, Anna Riehl Bertolet & Jo Eldridge Carney, *A Biographical Encyclopedia of Early Modern Englishwomen*. Λονδίνο, 2017, σελ. 240-241.

είδος που δεν υπήρχε μέχρι τότε στην παγκόσμια γραμματεία και ο βασικός του στόχος είναι να γράψει παρατηρώντας τον εαυτό του "προσπαθώντας να εισχωρήσει στα σκοτεινά βάθη και στις εσώτερες πτυχές του" προσπαθώντας, να ξεφύγει από τις καθημερινές ασχολίες του καιρού του, μελετώντας κατά κύριο λόγο τον εαυτό, τις σκέψεις του και ερμηνεύοντας τη δράση του, πρακτική που φαίνεται να ακολουθεί σε μεγάλο μέρος του δοκιμίου του και ο Brathwait.¹⁰⁹

Το είδος του δοκιμίου γνωρίζει πρωτοφανή άνθιση στην Αγγλία¹¹⁰ με πιο διάσημο πρώιμο εκφραστή το Francis Bacon, ο οποίος ξεφεύγει από το έντονα αναστοχαστικό ύφος του Montaigne, ακροβατώντας ανάμεσα στην ανάγνωση, τη συζήτηση και τη συμβουλευτική για την ορθή διακυβέρνηση του κράτους από το βασιλιά, έχοντας ως στόχο να αναδείξει την αξία της γνώσης και να εκπαιδεύσει όχι μόνο τους καθοδηγητές της κοινωνίας αλλά και τους υπηκόους και να δώσει πρακτικές λύσεις για την επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων. Έτσι σύμφωνα με τον Atkins, ο Bacon σε αντίθεση με το Montaigne παρουσιάζει σύντομα και περιεκτικά, κατά κύριο λόγο τους καρπούς της γνώσης και όχι τις εμπειρίες του και τις υποθέσεις του, ασχολούμενος περισσότερο με το νοηματικό περιεχόμενο του κειμένου παρά με το ρητορικό ύφος. Στο ίδιο πνεύμα ανάμεσα στην ανάλυση της προσωπικής χρήσης της αίσθησης της ακοής και στη σκιαγράφηση της ενδεδειγμένης ακουστικής συμπεριφοράς του ανθρώπου κινείται και το "Περί της ακοής" που θα αναλυθεί διεξοδικά στο κεφάλαιο αυτό.¹¹¹

Κείμενα όπως τα δοκίμια και οι φιλοσοφικές - ηθικολογικές πραγματείες, αρχικά μελετήθηκαν από ιστορικούς της φιλοσοφίας και της διανοητικής ιστορίας σε μια προσπάθεια να κατασκευαστεί μια γενεαλογία των επιτευγμάτων της ανθρώπινης νόησης από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, αναζητώντας σε αυτά, τα ψήγματα των 'επαναστατικών ιδεών' τα οποία οδήγησαν από τη μεσαιωνική θεοκρατική δεισιδαιμονική σκέψη στη σύγχρονη νεωτερική πολιτική κουλτούρα, στη θρησκευτική ανοχή και στην επιστημονική σκέψη. Στη συνέχεια σε μια προσπάθεια σύνδεσης της διανοητικής και της κοινωνικής ιστορίας, ιστορικοί

¹⁰⁹ Paul Salzman, "Essays", στο Andrew Hadfield, *The Oxford Handbook of English Prose 1500-1640*, Οξφόρδη, 2013, σελ 468. • Φίλιππος Δρακονταειδής, "Εισαγωγή", στο Michel de Montaigne, *Δοκίμια*, τ.1, Αθήνα, 2003, σελ 15. • Michel de Montaigne, "Για την εξάσκηση", *Δοκίμια*, τ.2, Αθήνα, 2005, σελ 64-65. • Kate Lilley, "Dedicated Thought: Montaigne, and Bacon the English Renaissance Essay", στο Susannah Brietz Monta & Margaret W. Ferguson, *Teaching Early Modern Prose*, Νέα Υόρκη, 2010, σελ. 96.

¹¹⁰ Σύμφωνα με την βάση δεδομένων Early English Book Online, από την ανακάλυψη της τυπογραφίας μέχρι το 1640, εκδίδονται και μεταφράζονται περίπου εκατό βιβλία που φέρουν τον τίτλο δοκίμια, από είκοσι διαφορετικούς συγγραφείς και μερικούς αρκετά γνωστούς όπως ο ίδιος ο βασιλιάς ο Ιάκωβος, ο William Cornwallis, ο Θεατρικός συγγραφέας Ben Jonson κ.α. <https://eebo.chadwyck.com/home> τελευταία αναζήτηση 10/02/2018.

¹¹¹ Paul Salzman, "Essays", σελ 468. • Quentin Skinner, *Τα θεμέλια της Νεότερης Πολιτικής Σκέψης*, Αθήνα, 2005, σελ 254. • Douglas, G. Atkins, *Reading Essays: An Invitation*, Athens, 2008, σελ. 29.

όπως ο Quentin Skinner και ο G. A. Pocock επιχείρησαν να αναδείξουν την ιστορική σημασία των κλασσικών φιλοσοφικών κειμένων μελετώντας τόσο τα κείμενα του κλασσικού κανόνα όσο και αρκετά πιο άγνωστα επιχειρώντας να αναδείξουν τα διαφορετικά λεξιλόγια και ιδιώματα και τις αντιθέσεις του φιλοσοφικού στοχασμού εστιάζοντας τόσο σε διάσημα όσο και σε σχετικά άγνωστα κείμενα κάθε περιόδου, αναπαράγοντας και αυτοί ως ένα βαθμό, τη θεώρηση της περιόδου της πρώιμης νεωτερικότητας ως το εργαστήρι των ιδεών του σύγχρονου κόσμου.¹¹²

Παρόλα αυτά, τα τελευταία χρόνια υπό την επιρροή της ιστορίας των νοοτροπιών, της ιστορίας της ανάγνωσης και της νέας πολιτισμικής ιστορίας, οι ιστορικοί ανατρέχουν στα κείμενα αυτά με εντελώς διαφορετικούς όρους, όχι πια για να αναδείξουν το επαναστατικό και το πρωτότυπο αλλά το κοινά αποδεκτό και το κοινότυπο, προσπαθώντας να αναδείξουν όχι τόσο το χάρισμα και το προσωπικό ύφος του συγγραφέα αλλά τις καθημερινές κουλτούρες και πρακτικές της γραφής και της ανάγνωσης και τους τρόπους με τους οποίους οι δοκιμογράφοι αναπλαισιώνουν και ανασηματοδοτούν τα κείμενα της της κλασσικής γραμματείας. Επιπλέον η αναστοχαστική πειραματική μορφή των δοκιμίων γίνεται προνομιακός τόπος ανάδειξης της αισθητηριακής εμπειρίας του υποκείμενου και της σχέσης του με τον κόσμο, αλλά και των αφηγηματικών στρατηγικών αυτοπαρουσίασης στο πλαίσιο της 'ευγένειας' (Civilité), διότι τόσο η γραφή όσο και η ανάγνωση αποτελούν σημαντικό συμβολικό κεφάλαιο στο ευρύτερο δίκτυο των διανοουμένων. Άλλωστε, όπως αναφέρει και ο Thomas Culpeper το 1671 στο δοκίμιο του με τίτλο "Για τα δοκίμια" , "παρόλο που οι πρώτοι δοκιμογράφοι όπως ο Montaigne και ο Bacon, δεν θεώρησαν απαραίτητο να ορίσουν την πρακτική τους στα δοκίμια κάποιος μπορεί να διαβάσει μια επιτομή του εαυτού και του κόσμου μαζί"¹¹³.

Ο Richard Brathwait (1588–1673), ήταν πολυγραφότατος και αρκετά δημοφιλής συγγραφέας και ποιητής της εποχής του και λόγω της μακροζωίας του καταπιάστηκε με σχεδόν όλα τα δημοφιλή λογοτεχνικά είδη. Γόνος αριστοκρατικής οικογένειας της υπαίθρου, σπούδασε στην Οξφόρδη, στο Cambridge και νομικά στο Gray's Inn και χάρη στις νομικές του γνώσεις ανέλαβε πολλές φορές διοικητικά αξιώματα στον τόπο καταγωγής του. Το

¹¹² William J. Bouwsma, "From History of Ideas to History of Meaning", *The Journal of Interdisciplinary History*, 12(2), 1981, σελ. 279 –281. • Brian Cowan, "Intellectual, Social and Cultural History: Ideas in Context", στο Richard Whatmore & Brian Young (επιμ.) *Palgrave advances in intellectual history*, Λονδίνο, 2006, σελ 171 –175. • J. H. M. Salmon, *Renaissance and Revolt: Essays in the Intellectual and Social History of Early Modern France*, Cambridge, 1987, σελ. 1-9.

¹¹³ Cowan, "Intellectual, Social and Cultural History", σελ 175-183. • Scott Black, *Of Essays and Reading in Early Modern Britain*, Νέα Υόρκη, 2006, σελ. 1-15. • Thomas Culpeper, "'Of Essays', *Essays or Moral Discourses on Several Subject*, (1671), 1-3", στο Scott Black, *Of Essays and Reading in Early Modern Britain*, Νέα Υόρκη, 2006, σελ. 132.

ποιητικό του ταλέντο φάνηκε σχετικά νωρίς, όπως και η προδιάθεση του για τις εγκόσμιες απολαύσεις και τις παρεκτροπές, ενώ έγινε γρήγορα αποδεκτός στους λογοτεχνικούς κύκλους της εποχής και υπήρξε καλός φίλος με τους Thomas Heywood, George Wither κ.α. Λόγω της «άσωτης» ζωής του, των κακών οικονομικών επιλογών και κάποιων δικαστικών διενέξεων φυλακίστηκε για χρέη γύρω στο 1614. Παντρεύτηκε δύο φορές το 1617 και το 1639, ενώ μετά το θάνατο του αδερφού του χρίστηκε αρχηγός της οικογένειας, κληρονόμος της περιουσίας και μετακινήθηκε στην ύπαιθρο. Έτσι άφησε τη νεανική ζωή του Λονδίνου για την οποία αισθάνονταν τύψεις, όπως γίνεται ορατό σε ολόκληρο το έργο του. Το *Essays upon the Five Senses*, γράφεται την περίοδο του πρώτου του γάμου ενώ λίγα χρόνια αργότερα γράφει και τα δύο εγχειρίδια καλών τρόπων για τα οποία έχει μείνει κυρίως γνωστός, το *The English Gentleman* (1630), και το *The English Gentlewoman* (1631). Αυτή του η ενασχόληση με την κανονιστική γραμματεία σύμφωνα με το Salzman είναι φανερή και στα δοκίμια για τις πέντε αισθήσεις στα οποία ο ηθικοποιητικός λόγος είναι έντονος και συγγενεύει ως ένα βαθμό με την κατήχηση και το κήρυγμα. Ίσως γι' αυτό το λόγο, τείνει να επικρίνει τις πιο επικίνδυνες δυνατότητες, τα πάθη και τις συναισθηματικές απολαύσεις που προσφέρουν οι αισθήσεις.¹¹⁴

Αρχικά η τάση για καχυποψία απέναντι στις αισθήσεις, αναδεικνύεται αρκετά καθαρά ακόμα από την εικονογράφηση του εξωφύλλου της δεύτερης έκδοσης του βιβλίου, στο οποίο απεικονίζεται ένας άνδρας με αρχαιοελληνική ενδυμασία και σκεπτόμενη στάση, πάνω σε μια σφαίρα περιτριγυρισμένος από πέντε γυναικείες παρουσίες οι οποίες αναπαριστούν τις πέντε αισθήσεις. Η όραση κρατάει έναν καθρέπτη και γυαλιά, η ακοή κρατάει ένα αναγεννησιακό λαούτο, η οσμή μυρίζει ένα λουλούδι, η γεύση κρατάει μια φρουτιέρα, η αφή κρατάει μια καρδιά την οποία τρυπάνε πέντε βέλη και από πάνω της είναι γραμμένο στα λατινικά το επίγραμμα "Έτσι πληγώνουν οι αισθήσεις". Ενώ σαν να βγαίνει κυριολεκτικά από το στόμα του άνδρα, είναι γραμμένο σε ένα ειλητήριο "δελεαστικά ερεθίσματά, εξαπατημένη αντίληψη". Το εικονογραφικό μοτίβο του εξανθρωπισμού των αισθήσεων, σύμφωνα με τον Carl Nordenfalk προέρχεται από το *De sensu et sentato* του Αριστοτέλη, στο οποίο αναφέρει ότι οι αισθήσεις οφείλουν να απεικονίζονται με μια ανθρώπινη - μυθολογική μορφή που κρατάει ένα δηλωτικό αντικείμενο για την κάθε αίσθηση όμοιο του εξωφύλλου (καθρέφτης – μουσικό όργανο – λουλούδι – φρούτο). Μια από τις πρώτες απεικονίσεις του είδους είναι το Fuller

¹¹⁴ John Lievsay, *The Seventh – Century Resolve*, Lexington, 1980, σελ 75-76. • John Bowes, *Richard Brathwait: The First Lakeland Poet*, Cumbria, 2007, σελ. 17 – 53. • Salzman, "Essays", σελ 482. • Kate Lilley, "Dedicated Thought:", σελ. 101.

Brooch μια αγγλοσαξονική σκαλιστή πόρπη του 9^{ου} αι. στην οποία οι αισθήσεις απεικονίζονται με την μορφή ενός νεαρού άνδρα.¹¹⁵ (βλ. Εικόνα 3.1)

Αντίστοιχα αναπαραστατικά μοτίβα εξανθρωπισμού των αισθήσεων εντοπίζει και ο Richard Leppert, ο οποίος θεωρεί ότι από τις αρχές του 17ου αι. παρατηρείται ένα ιδιαίτερο ουμανιστικό και επιστημονικό ενδιαφέρον για τις αισθήσεις με επικέντρωση στην όραση και την ακοή. Η τέχνη, η λογοτεχνία και η φιλοσοφία αλλά και οι νέες επιστήμες της ανατομίας και της ιατρικής στρέφονται στις αισθήσεις ως κυρίαρχο συστατικό της ανθρώπινης ταυτότητας και ως όχημα της ενσώματης δυνατότητας για γνώση. Έτσι οι θρησκευτικές εικονογραφικές αναπαραστάσεις των αισθήσεων αρχίζουν να υποχωρούν, και η ακοή δεν αναπαρίσταται τόσο συχνά πια με την Παρθένο να ακούει το Άγιο Πνεύμα ή με το άκουσμα του κηρύγματος του Ιωάννη του Βαπτιστή και οι καλλιτέχνες αντλούν θέματα από πιο κοσμικά πρότυπα. Παρόλα αυτά η εικονογραφία του εξωφύλλου φαίνεται να προβληματοποιεί τη διάκριση θρησκευτικό, κοσμικό επιστημονικό, γιατί από τη μια εξανθρωπίζει τις αισθήσεις ενώ από την άλλη συνεχίζει να τις τοποθετεί μεταξύ καλού και κακού, αρετής και αμαρτίας όπως συμβαίνει σε πολλά εγχειρίδια εξομολόγησης που χρονολογούνται ήδη από τον ύστερο Μεσαίωνα.¹¹⁶

Τους επόμενους αιώνες, και ήδη από το 16^ο αι, αρχίζουν να εμφανίζονται σειρές έργων τέχνης (ταπισερί, ξυλογραφίες και πίνακες) με θέμα τις πέντε αισθήσεις κυρίως στη Βόρεια Ευρώπη, στους οποίους αυτό που φαίνεται να αλλάζει σύμφωνα με το Nordenfalk, είναι ότι οι αισθήσεις αρχίζουν να απεικονίζονται με τη μορφή γυναίκας αναπαράγοντας την «παραδοσιακή» σύνδεση της θηλυκότητας με τον αισθησιασμό (είτε με θετική είτε με αρνητική νοηματοδότηση), πρακτική που φαίνεται να αναπαράγεται και στο εξώφυλλο.¹¹⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα της τάσης αυτής αποτελεί η σειρά πινάκων των Φλαμανδών ζωγράφων Jan Brueghel του πρεσβύτερου και Peter Paul Rubens "Οι πέντε αισθήσεις" (1617–1618) (βλ. Εικόνα 3.2), στους οποίους οι αισθήσεις αντιμετωπίζονται με καχυποψία, γιατί συνδέονται με τις εγκόσμιες ηδονές, οι οποίες είναι πάντα διαθέσιμες για κατανάλωση από το ανθρώπινο σώμα. Εξίσου σημαντική θεωρείται και η έμφυλη αναπαράσταση των αισθήσεων, όπου τόσο στους πίνακες των Φλαμανδών ζωγράφων όσο και στην εικόνα του εξωφύλλου,

¹¹⁵ Carl Nordenfalk, "The Five Senses in Late Medieval and Renaissance Art", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 48 (1985), σελ 2.

¹¹⁶ Richard Leppert, "Temporal Intervention: Modernity, and the Presentation of the Self", στο Susan McClary, *Structures of Feeling in Seventeenth-Century Cultural Expression*, Toronto, 2013, σελ. 338–339. • Nordenfalk, "The Five Senses", σελ. 3-4.

¹¹⁷ Alice E. Sanger & Siv Tove Kulbrandstad Walker, "Introduction: Make Sense of the Senses", σε Alice E. Sanger & Siv Tove Kulbrandstad Walker (επιμ.), *Sense and the Senses in Early Modern Art and Cultural Practice*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη, 2012, σελ. 6. • Nordenfalk, "The Five Senses", σελ. 7.

στους οποίους οι αισθήσεις εμφυλοποιούνται και ως θηλυκές μορφές διαθέσιμες σε κάθε βλέμμα, κρατώντας καρπούς της φύσης και προϊόντα της ανθρώπινης χειροτεχνίας όπως τα γυαλιά ή τα μουσικά όργανα κ.α. λειτουργούν ενδεχομένως υπονομευτικά απέναντι στο ανδρικό υποκείμενο. Με αυτόν τον τρόπο υποδηλώνεται ως ένα βαθμό η αποσταθεροποιητική φύση της γυναίκας που μπορεί να σαηγεύσει, να πληγώσει την καρδιά και να εξαπατήσει την αντίληψη και τη συνείδηση των ανθρώπων, αναδεικνύοντας την αυτοκυριαρχία και τον έλεγχο των αισθήσεων ως βασικό χαρακτηριστικό των Ευρωπαίων Ευγενών.¹¹⁸

Εικόνα 3.1 (Εξώφυλλο της Έκδοσης του 1625)

¹¹⁸ Στο ίδιο, σελ 339-341. • Eberhart, "Sensing, Time and Aural Imagination", σελ. 88-91. • Πλακωτός, "Ισλάμ, φύλο και επιβολή", σελ. 125 – 164.

(Εικόνα 3.2 Flemming Jan Brueghel the Elder και Peter Paul Rubens, "Hearing", 1617 – 1618, Μουσείο Prado)

Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η επιστολή αφιέρωσης της πρώτης έκδοσης του έργου του Brathwait (1620), στο Sr. Henry Yelurton, Γενικό Συνήγορο στην αυλή το Ιακώβου Α΄, στην οποία αναφέρει ότι στο έργο του θα παρουσιάσει κάποιες δοκιμές (πιθανόν λανθασμένες αλλά όχι με πρόθεση) και παρατηρήσεις για το τι διεγείρει τις αισθήσεις, αλλά και για το πως το υποκείμενο πρέπει να τις περιορίζει και να επιλέγει τα σωστά ερεθίσματα. (για το αυτί την αρμονία της δόξας του θεού, για το μάτι την καθαρή θέαση της γνώση του θεού κ.α.), και να μην τις αφήνει αδέσμευτες και ανεξέλεγκτες γιατί μπορεί να γίνουν όργανα πληγής, πόνου και αμαρτίας. Άλλωστε πολλοί μύθοι και θρύλοι επιβεβαιώνουν τους κινδύνους που εγκυμονούν οι αισθήσεις. Για παράδειγμα, όταν το αυτί δεν είναι ψύχραιμα περιορισμένο μαγεύεται όπως δηλώνει ο θρύλος των σειρήνων, και το ίδιο κάνουν και οι υπόλοιπες αισθήσεις για τις οποίες αναφέρει αντίστοιχους μύθους.¹¹⁹

Στην επιστολή αυτή ο Brathwait, αναπαράγει σε μεγάλο βαθμό τα αναπαραστατικά μοτίβα του εξωφύλλου, ενώ ισχυροποιεί το επιχείρημα του, αναφερόμενος σε μυθολογικά παραδείγματα για όλες τις αισθήσεις. Συγκεκριμένα για την ακοή αναφέρεται στον ομηρικό μύθο του Οδυσσέα με τις Σειρήνες, αφήγημα που σύμφωνα με την Austern, χρησιμοποιούν

¹¹⁹ Richard Brathwayt, *Essais vpon the Five Senses*, Λονδίνο, 1620, σελ. A3 - A4

αρκετοί Ελισαβετιανοί συγγραφείς σαν μεταφορά για τον εγγενή κίνδυνο από τον αισθητηριακό καταγισμό που ενώ μπορεί να είναι γλυκός αρχικά μπορεί να οδηγήσει στην καταστροφή. Με αυτόν τον τρόπο υιοθετούν αμυντική στάση απέναντι στη μουσική και τον ήχο των σειρήνων, μέσω της χρήσης συμπληρωματικών δυαδικών αντιθέσεων (ήχος του πάθους - ήχος τη λογικής, ήχος της μαγείας - ήχος της χριστιανικής πίστης, ήχος της πορνείας - ήχος της αγνότητας) και μεταθέτουν την ευθύνη της ορθής χρήσης στο υποκείμενο.¹²⁰

Αντίθετα, στην επιστολή αφιέρωσης της δεύτερης έκδοσης, στον επόμενο Γενικό Συνήγορο, λόρδο Thomas του Coventry, ο Brathwait υιοθετεί έναν πολύ πιο επικριτικό τόνο, χρησιμοποιώντας την επιστολή αυτή για να διαμαρτυρηθεί για την άδικη και ατιμωτική συμπεριφορά της δικαιοσύνης απέναντι του. Γι' αυτό το λόγο αναφέρει ότι οι δικαστές φοράνε μαύρο σάκο στο κεφάλι που δεν επιτρέπει τη σωστή λειτουργία των αισθήσεων και τη δίκαιη κρίση τους, αναγνωρίζοντας την πολυπλοκότητα της λειτουργίας τους και των νοημάτων που μεταφέρουν. "Οι πέντες αισθήσεις είναι οι πέντε πύλες οι οποίες πολιορκούνται από τον κόσμο, δελεάζονται από το διάβολο, παγιδεύονται από τη σάρκα" και γι' αυτό δημιουργούν τόσο μεγάλη ανασφάλεια στους ανθρώπους σε σχέση με τη χρήση τους.¹²¹

Στη συνέχεια, πριν αρχίσει να αναφέρεται σε κάθε αίσθηση ξεχωριστά, ο συγγραφέας αναφέρει ότι όλοι οι κανόνες και οι παρατηρήσεις που παρουσιάζει στο βιβλίο αυτό προέρχονται από τις γραμμές της φύσης, είναι δοκιμασμένοι και έχουν σημείο αναφοράς την αλάνθαστη εμπειρία και την ενδεδειγμένη παρατήρηση του παρόντος στο οποίο ζει. Έτσι έρχεται σε ένα κριτικό διάλογο με τις αρχαιοελληνικές, θεολογικές και μεσαιωνικές θεωρήσεις για τη λειτουργία της εμπειρίας και της αντίληψης, πριμοδοτώντας την εμπειρία, και την εμπειρική μέθοδο σε σχέση με το ιδεώδες και το κοινά παραδεκτό. Η πρακτική αυτή του οδηγεί αρκετούς ιστορικούς στο συμπέρασμα ότι στις αρχές του 17ου αι στην Αγγλία υπήρχε αρκετά μεγάλη ποικιλομορφία φιλοσοφικών - επιστημονικών θεωρήσεων σχετικά με την ακοή, από διάφορα γνωστικά πεδία, αλλά η πλειοψηφία των συγγραφέων προσπαθούσαν μέσω της εμπειρικής παρατήρησης του εαυτού, να εξερευνήσουν ερωτήματα όπως το πως ο ήχος γίνεται αποδεκτός

¹²⁰ Στο μύθο των σειρήνων σε σχέση με την ακοή, αναφέρονται μεταξύ άλλων σε έργα των Richard Mulcaster, Cornelius Agrippa, Thomas Overbury και Robert Greene, βλ. Lynda Phillis Austern, "Sing Again Siren: The Female Musician and Sexual Enchantment in Elizabethan Life and Literature", *Renaissance Quarterly*, 42(3), σελ. 421-425, 455. • Monson, "The Perilous, Enchanting", σελ. 113-114.

¹²¹ Brathwait, *Essaies vpon*, 1620, σελ. 59. • Brathwait, *Essaies vpon*, 1625, σελ. A2-A4. • Farah Karim – Cooper, "The Sensory Body in Shakespeare's Theater", σε Annette Kern-Stähler, Beatrix Busse, and Wietse de Boer, *The Five Senses in Medieval and Early Modern England*, Leiden, 2016, σελ. 273-280. • Kambaskovic, "Living Anxiously" σελ. 161-168.

από το αυτί και το μυαλό, το πως επηρεάζει το σώμα και τη ψυχή και το πως ανασύρεται από τη μνήμη.¹²²

Η χρησιμότητα της παρατήρησης μέσω των αισθήσεων αναλύεται διεξοδικότερα στο δοκίμιο για την ακοή, στο οποίο ο Brathwait αναφέρει ότι: "η ακοή είναι το όργανο της κατανόησης, με αυτήν αντιλαμβανόμαστε, με τη μνήμη τη συντηρούμε και με την κρίση μας την ανακαλούμε. Όπως τα μεγάλα ποτάμια πηγάζουν από μικρότερα ρυάκια έτσι και η γνώση αποκτά ουσία από τον τόνο του αυτιού. Όσο το αυτί μας μπορεί να κρίνει καλύτερα τους ήχους τόσο μεγαλύτερη δύναμη έχει ο ήχος στο κέντρο της καρδιάς. Είναι ανοιχτό να δεχθεί και να οδηγήσει την ύλη που είναι ικανός ο εγκέφαλος να χωνέψει. Κάποια πράγματα είναι όμορφα και τα δέχεται με απόλαυση ενώ κάποια άλλα του φαίνονται άγευστα, του δημιουργούν αηδία και τα αποβάλλει."¹²³

Στο απόσπασμα αυτό, σύμφωνα με την Alison Deutermann, το αυτί παρουσιάζεται σαν ένα σκεπτόμενο όργανο με εμπρόθετη δράση, από τη μία βοηθάει στη διαδικασία συλλογής της πληροφορίας και από την άλλη κρίνει και φιλτράρει τους ήχους και αποφασίζει αυτούς που θα κρατήσει στη μνήμη και αυτούς που θα πετάξει. Έτσι ήδη από τις αρχές του 17ου αι. φαίνεται να αναπτύσσεται μια αίσθηση του γούστου στους ακροατές, η οποία αρχικά νοσηματοδοτείται με αναφορά στο σώμα και στις αισθήσεις. Σε αντίθεση λοιπόν με τις θεωρίες που τοποθετούν την ανάδυση του γούστου και της αισθητικής τον 18ου αι., σε κείμενα όπως του Brathwait παρατηρείται μια πρώιμη αισθητικοποίηση με αναφορά στο σώμα.¹²⁴

Επιπλέον η McDermott, αναδεικνύοντας την υβριδικότητα του κειμένου, θεωρεί ότι ο συγγραφέας ισορροπεί ανάμεσα στη πουριτανική και την ανατομική θεώρηση της ακοής, ανάμεσα στο αυτί που δέχεται τη ροή του ήχου όπως το ποτάμι δέχεται το νερό και στο αυτί που φιλτράρει και επιλέγει. Με αυτό τον τρόπο θεωρεί ότι στο «Περί της Ακοής» είναι εμφανές, το αυξημένο ενδιαφέρον της περιόδου για την ακοή, το οποίο προέρχεται τόσο από την έμφαση του προτεσταντισμού στο άκουσμα του λόγου του θεού, όσο και από τις αναζητήσεις στο χώρο της πρώιμης νεότερης επιστήμης, για την ακουστική διαπερατότητα, την υλικότητα του ήχου και τους κινδύνους που κρύβει το υπερβολικά ανοιχτό αυτί λόγω της άμεσης σύνδεσης του με την καρδιά. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το λογοπαίγνιο eare - heare – heart (λέξεις που αν και

¹²² Brathwait, *Essaies vpon*, 1625, σελ 1. • Gary Kuchar, *George Herbert and the Mystery of the Word: Poetry and Scripture in Seventeenth-Century England*, Cham, 2017, σελ 243. • Folkerth, *The Sound of Shakespeare*, σελ. 52-53. • Gouk, "English Theories of Hearing", σελ. 136-7. • Butler, "Myth, Science", σελ. 47-48.

¹²³ Brathwait, *Essaies vpon*, 1625, σελ 7-8.

¹²⁴ Alison Deutermann, "Hearing and Listening in Early Modern Drama", (*PhD's Dissertation*, Columbia University, 2008), σελ. 220 – 223.

γράφονται διαφορετικά ακούγονται σχεδόν το ίδιο) για να τονίσει την έντονη σχέση του αυτιού με την καρδιά.¹²⁵

Στη συνέχεια ο Brathwait ασχολείται με τις ευεργετικές επιπτώσεις του μουσικού ήχου στο ανθρώπινο σώμα και θεωρεί ότι μπορεί να λειτουργήσει ως αλοιφή που προσφέρει ανακούφιση στον πόνο αν χρησιμοποιηθεί σωστά. Παρόλο αυτά φαίνεται να αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό τις απόψεις αυτές, γιατί όπως αναφέρει, αν και πολλοί λένε ότι η μελωδία είναι το κυριότερο μέσο για την αντιμετώπιση της μελαγχολίας, η επίδραση της είναι παρωδική. Άλλωστε όπως αναφέρει, η επόμενη δυστυχία θα διώξει την εφήμερη ευτυχία που προσέφεραν οι νότες. Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας φαίνεται να διαβάζει με το δικό του τρόπο, έναν σημαντικό αριθμό κειμένων πρακτικής ιατρικής της εποχής του τα οποία ασχολούνται με τις θεραπευτικές δυνάμεις της μουσικής ιδιαίτερα στα πάθη του μυαλού. Τέτοιου είδους πηγές άλλωστε, οδηγούν και τον Robert Burton στο *The Anatomy of the Melancholy* το 1621 να θεωρήσει τη μουσική ως ένα από τα φάρμακα για τη θεραπεία της Μελαγχολίας. Πρόκειται για έργο το οποίο όχι μόνο συνοψίζει τη γνώση του παρελθόντος πάνω στο θέμα αλλά θα αποτελέσει και έργο αναφοράς για τους επόμενους συγγραφείς του 17ου αι.¹²⁶

Συγκεκριμένα ο Burton αναφέρει ότι: «η μουσική, ευφραίνει την καρδιά, ηρεμεί το μυαλό, και απομακρύνει τα θυελλώδη πάθη του ... Δεν ενεργεί μόνο στα αυτιά, δρα και στις αρτηρίες, στο ζωτικό και στο ζωώδες πνεύμα».¹²⁷ Με αυτό τον τρόπο αναπαράγεται η θεώρηση της χυμική ιατρικής, η οποία φαντάζεται την ψυχή να διατρέχει το ανθρώπινο σώμα υπό τη μορφή πνεύματος (φυσικού, ζωτικού και ζωώδους) που κυκλοφορεί στις φλέβες και επηρεάζει την ισορροπία των χυμών, τη θερμοκρασία και τις τέσσερις ποιότητες του σώματος, οι οποίες συνδέονται έντονα και με τα έμφυλα χαρακτηριστικά του.¹²⁸ Με το φύλο άλλωστε

¹²⁵ McDermott, "The melodie of heaven", σελ. 180-189.

¹²⁶ Ρόμπερτ Μπέρτον, "Η Μουσική ένα Φάρμακο" στο Ρ. Μπέρτον, *Η ανατομία της Μελαγχολίας*, τ. 2, Αθήνα, 2008. σελ. 182-187. Επιπλέον η Gouk αναφέρει ότι πηγή για τον Robert Burton αποτελούν τα κείμενα που προέρχονται από την αποκρυφιστική φιλοσοφία και την φυσικής μαγείας (Ficcino, Agrippa κ.α.), αλλά κυρίως από αγγλικές πηγές όπως το έργο του γιατρού από το Cambridge και κληρικού Timothy Bright, *Treatise on Melancholy*, 1586, και του Ιησουΐτη Thomas Wright, *The Passion of the Minde*, 1604. Παρόλα αυτά τόσο ο Burton όσο και ο Brathwait δεν φαίνεται να ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για τους τρόπους με τους οποίους η μουσική λειτουργεί θεραπευτικά. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Penelope Gouk, "Music, Melancoly, and Medical Spirits in Early Modern Thought", στο Peregrine Horden, *Music as Medicine: The History of Music Therapy since Antiquity*, Aldershot, 2000, σελ. 179-183.

¹²⁷ Μπέρτον, "Η Μουσική ένα Φάρμακο", σελ 82.

¹²⁸ Με βάση την χυμική θεωρία, οι λειτουργίες του σώματος και του φύλου καθορίζονταν από την ισορροπία των τεσσάρων χυμών (αίμα, φλέγμα, μαύρη χολή και κίτρινη χολή), οι οποίοι συνδυάζονταν με τη θερμότητα και τη ξηρότητα που ήταν οι κατεξοχήν αρσενικές ποιότητες και με τη ψυχρότητα και τη ρευστότητα που ήταν κατεξοχήν θηλυκές. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Laura Gowing, "Knowledge and Experience c. 1500-1750", στο S. Toulalan & K. Fisher (επιμ.) *The routledge history of sex and the body 1500 to present*. Λονδίνο, 2013, σελ. 239-240. • Hannah Newton, "She sleeps well and eats an egg': convalescent care in early modern

συνδέεται και η ίδια η μελαγχολία, η οποία σύμφωνα με το Mark Breitenberg, διαπλέκεται σε μεγάλο βαθμό με την ιδέα του θηλυκού, τοποθετείται στον αντίποδα της έμφυλης και κοινωνικής τάξης και δεν εναρμονίζεται με τα κανονιστικά πρότυπα ανδρισμού σύμφωνα με τα οποία ο άνδρας πρέπει να ελέγχει με ιδιαίτερο άγχος και προσοχή τη ροή των χυμών του σώματος και να μην επηρεάζεται από τα πάθη, την απογοήτευση, τη λαγνεία και τις ηδονές.¹²⁹

Η επόμενη θεματική με το οποίο ασχολείται ο Brathwait είναι η ιεράρχηση των αισθήσεων με βάση τη χρησιμότητα για τη γνώση. Θεωρεί λοιπόν ότι η ακοή είναι η πιο διδακτική, ηθική, συνετή και αμερόληπτη αίσθηση από όλες, γιατί παρασύρεται λιγότερο εύκολα από το κακό γούστο και τη χυδαιότητα. Είναι το κάστρο που κρατάει αντίσταση σε όλους του εχθρικούς εισβολείς, το οποίο διορθώνει και βάζει στη θέση τους τις υπόλοιπες αισθήσεις. Γι' αυτό οι άνθρωποι δεν πρέπει να ακούνε με τα μάτια, και για παράδειγμα τον Ηρώδη δεν πρέπει να τον κρίνουν από την ευφράδεια, την εξωτερική εμφάνιση και τη λαμπερή στολή αλλά από το νόημα των λόγων.¹³⁰

Η θεώρηση αυτή εναρμονίζεται με τις προτεσταντικές διδασκαλίες για την πρωτοκαθεδρία του αυτιού στη διάδοση του λόγου του θεού, με ουμανιστικές διδασκαλίες για την αξία της αποστήθισης και της απαγγελίας των κλασικών κειμένων για την εκπαίδευση των μαθητών, αλλά και με θεωρήσεις όπως του Σαίξπηρ, στον πρόλογο του Ερρίκου του Η', ο οποίος συνδέει τις πολύχρωμες περίτεχνες στολές των ηθοποιών με τον παραλογισμό και τη χυδαιότητα, σε αντίθεση με τα δικά του σοβαρά τραγικά έργα. Άλλωστε τα έντονα κουστούμια, τα χρώματα, τα τεχνητά στολίδια και ο καλλωπισμός, την περίοδο αυτή συνδέονται συχνά με την εκθηλυμένη συμπεριφορά και την πορνεία, που αποτελούν απειλή για τα κανονιστικά πρότυπα ανδρισμού της περιόδου. Επιπλέον, ο Brathwait, θεωρώντας την ακοή ως κάστρο ενάντια στον πειρασμό που περιορίζει τις υπόλοιπες αισθήσεις, φαίνεται να έρχεται σε αντίθεση με τα πλατωνικά ιδεώδη που θεωρούν την όραση ως ανώτερη αίσθηση που βρίσκεται εγγύτερα στον τρόπο λειτουργίας του μυαλού.¹³¹

Πέρα όμως από τη διδακτική ικανότητα της ακοής και αυτή η αίσθηση, σύμφωνα με το συγγραφέα, ακόμα και αυτή θέλει επιτήρηση και προσοχή γιατί μπορεί να ξεγελαστεί και

England", στοL Sandra Cavallo & Tessa Storey (επιμ.), *Conserving Health in Early Modern Culture: Bodies and Environments in Italy and England*, Οξφόρδη, 2017, σελ. 108-109.

¹²⁹ Breitenberg, "Anxious Masculinity", σελ. 38-39.

¹³⁰ Brathwait, *Essaies vpon*, 1625, σελ 9-11.

¹³¹ Jennie Votava. "'The Voice That Will Drown All the City': Un-Gendering Noise in *The Roaring Girl*." *Renaissance Drama* 39, 1 (2011), σελ. 71. • Hristomir A. Stanev, "Ben Johnson's Eloquent Nonsense: The Noisy Ordeals of Heardmeanings on the Jacobean Stage (1609–1614)", *Early Theater*, 17(2), 2014, σελ. 103. • Woolf, "Speech, Text ", σελ. 165-175. • Shakespeare, "Henry VIII – Prologue", στίχοι 8-16. • Breitenberg, "Anxious Masculinity", σελ. 55.

να αποτελέσει πηγή ανησυχίας και ανασφάλειας λόγω των κινδύνων που εγκυμονεί. Αρχικά λόγω των φημών, των σκανδάλων και των συκοφαντιών που υπονομεύουν την αγνότητα της βούλησης, διεγείροντας τα πάθη και τα μίση και ακόμα το μίσος από τον ίδιο στους άλλους. Γι' αυτό το συνετό αυτό δεν ευχαριστιέται από τέτοιου είδους κοινά παραδεκτές κριτικές, παρά μόνο από ό,τι είναι ειλικρινές και δίκαιο, επειδή καμιά αίσθηση δεν εμμένει περισσότερο στη δικαιοσύνη από την ακοή. Εξίσου σημαντική για τη φαινομενική κώφωση του αυτιού θεωρεί και τη φιλαργυρία και το φθόνο. Γι' αυτό, ο Brathwait αποστρέφεται μια ζωή σαν των εκβιαστών που δεν ακούνε τις φιάλες της οργής, των καταπιεστών που δεν ακούνε τα κλάματα από τα ορφανά και τις κατάρες από τις χήρες, και των τοκογλύφων που αγνοούν τις προσευχές των φτωχών και πεινασμένων ψυχών. Γιατί όλες αυτές οι φωνές διψάνε για εκδίκηση.¹³²

Τόσο από το παραπάνω απόσπασμα, όσο και από τις επιστολές στους δύο γενικούς συνηγόρους της Αυλής του Ιακώβου ο συγγραφέας, φαίνεται να δίνει ιδιαίτερη προσοχή στην σχέση ακοής, φημών και δικαιοσύνης, παίρνοντας αφορμή από την προσωπική του εμπειρία και από την πιθανόν άδικη αντιμετώπιση του και τη φυλάκιση του για χρέη. Με αυτό τον τρόπο αναπαράγει αντιλήψεις, όπως του Francis Bacon, οποίος στο δοκίμιο του "Περί Στάσεων και Ταραχών" αναφέρει ότι ο σημαντικότερος κίνδυνος κατά της τάξης και του κράτους είναι οι λίβελλοι και τα ακόλαστα λόγια που υιοθετούνται μαζικά από το παράλογο πλήθος, δημιουργώντας ταραχές, και κινδύνους για την ορθή διακυβέρνηση του κράτους, ενώ εξίσου σημαντικός κίνδυνος δημιουργείται και από τη δυσαρέσκεια για την έντονη φτώχεια, την πείνα, εξαθλίωση. Παρόλα αυτά ο Brathwait φαίνεται να επικαλείται σε μεγαλύτερο βαθμό από το Bacon το αίσθημα δικαιοσύνης απέναντι σε αυτούς που βρίσκονται σε κατάσταση ανέχειας και ανάγκης, αναπαράγοντας περισσότερο έναν πιο θεολογικό (τελεολογικό) λόγο περί τελικής κρίσης και θείας τιμωρίας και για την αξία της φιλανθρωπίας ως όχημα σωτηρίας. Επιπλέον μέσα από τέτοιες απόψεις εκφράζεται και η ανασφάλεια των κυρίαρχων τάξεων απέναντι στους νέους τρόπους διακίνησής των πληροφοριών και των ειδήσεων που αναδύονται την πρόωμη νεότερη περίοδο.¹³³

Εξίσου σημαντικός είναι ο ρόλος των φημών και των συκοφαντιών για τη διατήρηση των έμφυλων σχέσεων και τη συγκρότηση του ανδρισμού. Άλλωστε στο ημιτελές δοκίμιο "Για τη Φήμη" ο Francis Bacon θηλυκοποιεί και τερατοποιεί τη φήμη: "Οι ποιητές παρομοιάζουν τη φήμη με τέρας.... Λένε κοίταξε πόσα φτερά έχει, πόσα μάτια έχει από κάτω, πόσες γλώσσες,

¹³² Brathwait, *Essaies vpon*, 1625, σελ 11-14, 28-30.

¹³³ Bowes, *Richard Brathwait*, σελ. 30. • Φωτεινή Ντάνου, *Η λερναία ύδρα των αχρείων*, Αθήνα, 2017, σελ.116-119. • Keith M. Botelho, *Renaissance Earwitnesses – Rumor and Early Modern Masculinity*, Νέα Υόρκη, 2009, σελ. 7.

πόσες φωνές, πόσα αυτιά κάνει να τεντώνονται. Αλλά τώρα, αν ένας άνδρας μπορεί να δαμάσει αυτό το τέρας, και να την κάνει να τρώει από το χέρι του και να την κυβερνά και να πετά μαζί της και να επιτίθεται σε άλλα αρπακτικά πουλιά και να τα σκοτώνει αυτό αξίζει κάτι."¹³⁴. Έτσι σύμφωνα με τον Keith Botelho, σε μεγάλο αριθμό πηγών, κειμενικών και εικονογραφικών, οι "φήμες" παρουσιάζονται ως "ετερότητα", απέναντι στην οποία χτίζεται η ταυτότητα του ανδρισμού, γι' αυτό το λόγο αναπαρίστανται είτε με θηλυκές και ανδρόγυνες μορφές, είτε με οριακές μορφές μεταξύ ανθρώπου και τέρατος. Καθήκον λοιπόν του άνδρα σε κάθε περίπτωση, είναι να έχει ένα σκεπτόμενο αντί που μπορεί να διακρίνει την αλήθεια από το ψέμα που προέρχονται από άλλους άνδρες, το οποίο θεωρείται ακόμα πιο επικίνδυνο από το γυναικείο κουτσομπολιό, θεωρώντας ότι το άγχος και η ανασφάλεια για την ακοή είναι συχνά αυτοδημιούργητα από κάθε άνδρα ξεχωριστά. Με αυτό τον τρόπο, θεωρεί ότι στην Αγγλία των αρχών του 17ου αι. ο ανδρισμός δεν λειτουργεί απομονωμένα αλλά ως κάτι που ο ένας άνδρας δίνει στον άλλον, ως ένα ανταγωνιστικό πεδίο προκλήσεων και απαντήσεων που πραγματώνεται μέσα από τη διάδοση, αναπαραγωγή και αποδοχή των φημών.¹³⁵

Στην επόμενη ενότητα του δοκιμίου, ο συγγραφέας αρχίζει ένα φανταστικό διάλογο με το αντί του στοχαζόμενος πάνω στα ακούσματα που του προσφέρουν γαλήνη, αναζητώντας κάτι που θα οδηγήσει το αντί του σε ένα ήρεμο και ήσυχο λιμάνι για την ψυχή, μια άγκυρα μακριά από τις καταιγίδες, εξιδανικεύοντας ως ένα βαθμό την αξία της ησυχίας. Και αφού απορρίψει με τη σειρά, την εφήμερη χαρά της μουσικής, τα άκουσμα των κατορθωμάτων των βασιλιάδων και των ηρώων του παρελθόντος που δεν υπάρχουν πια, τον ήχο των νόμων που γίνονται έρμαιο στα χέρια των ισχυρών, το άκουσμα της δουλοπρέπειας των αυλικών και της απληστίας των τοκογλόφων αναζητά καταφύγιο στον κόσμο της αρμονίας του καλού χριστιανού. Παρόλα αυτά αν και εξετάζει την επίδραση της ακοής και του ήχου στη ψυχή του, όπως πολλοί συγγραφείς της εποχής του, δεν φαίνεται να ενδιαφέρεται κυριολεκτικά με το πως ο πραγματικός ήχος των παραπάνω επιδρά στο σώμα του σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή.¹³⁶

Έτσι στην ενότητα αυτή ο Brathwait εννοιολογεί το παρόν του, σε μια περίπλοκη συνάρθρωση τόσο με το χρυσό παρελθόν όσο και με το γαλήνιο μέλλον, υιοθετώντας μια αποκαλυπτική γλώσσα που αναδεικνύει τη σύγκρουση του καλού με το κακό και προσπαθώντας να εξηγήσει την κρίση και τη διαφθορά της εποχής του. Επιπλέον η αναζήτηση

¹³⁴ το απόσπασμα που παρατείνεται είναι σε μετάφραση Σπύρου Φέγγου, στο Francis Bacon, "Για τη Φήμη", στο Francis Bacon, *Δοκίμια*, Αθήνα, 2000, σελ 271-272.

¹³⁵ Botelho, *Renaissance Earwitnesses*, σελ. 1-5.

¹³⁶ Brathwait, *Essaies vpon*, 1625, σελ. 15-19., Gouk, "Music, Melancholy, and Medical", σελ. 183.

του "χρυσού" παρελθόντος δείχνει να σχετίζεται με κυρίαρχους λόγους της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης για την αναμόρφωση των εκκλησιαστικών τελετουργιών που είχαν κληρονομήσει σε μια προσπάθεια, σύμφωνα με την Karant – Nunn, να ξαναγυρίσουν στο "Παρθένο - Αμόλυντο" παρελθόν της Αποστολικής Εκκλησίας, όσο και αν η θεώρηση αυτή εδράζεται περισσότερο στη σφαίρα του ιδεώδους παρά στην καθημερινή λατρευτική κουλτούρα.¹³⁷ Επιπλέον στο απόσπασμα αυτό το αντί και η ακοή φαίνεται να διαπλέκεται με αναπαραστατικά μοτίβα που προέρχονται από κείμενα της ταξιδιωτικής γραμματείας και θεατρικά έργα που ασχολούνται με την εξερεύνηση και κατάκτηση των θαλασσών σύμφωνα με τα οποία ο άνδρας ο οποίος δεν ελέγχει τον εαυτό του και δεν τιθασει τα πάθη του είναι χαμένος στη θάλασσα της γυναικείας ανεξέλεγκτης σεξουαλικότητας. Με αυτό τον τρόπο, σύμφωνα με τον Mark Breitenberg οι συγγραφείς αυτοί συνδέουν την παραπλάνηση του αυτιού και γενικότερα του υποκειμένου με μια από τις πιο αγχωτικές και επίφοβες καταστάσεις της αναγεννησιακής φαντασίας σε σχέση με τον ανδρισμό, τον κίνδυνο του ακυβέρνητου καραβιού που χάνεται στη θάλασσα και οδηγεί στο θάνατο.¹³⁸

Παράλληλα, προσπαθώντας να εξηγήσει το πώς η μουσική της ζωής είναι τόσο σκληρή και διάφωνη για το αντί του, στρέφεται στην Αρχαιοελληνική και Ρωμαϊκή Γραμματεία, αναπαράγοντάς τόσο το μύθο του Arcabius όπως αναφέρεται στον Οράτιο¹³⁹, όσο και το Μύθο για το διαμελισμό του Ορφέα από τους Κικόνες όπως αναφέρεται στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι ο Arcabius, με τον αυλό του είχε τη δύναμη να επηρεάζει το συναισθηματικό κόσμο των ανθρώπων και να τους κάνει να κλαίνε και να γελάνε. Γι' αυτό το λόγο πληρωνόταν περισσότερο για να σταματήσει παρά για να παίζει. Ενώ αντίστοιχα οι κυκόνιες γυναίκες έκοψαν σε κομμάτια τον Ορφέα γιατί οι μελωδία της μουσικής του διέφθειρε και εκθήλωνε τους άνδρες τους. Έτσι σύμφωνα με το Brathwait, οι άνθρωποι αυτοί δεν είναι σαν τους διαβόλους που δεν απολαμβάνουν τη μουσική αλλά αντίθετα διάβολοι είναι αυτοί που δεν ακούνε τίποτα άλλο από τη μουσική της κολακείας.¹⁴⁰

Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας αναπαράγει πυθαγόρειας - νεοπλατωνικής έμπνευσης θεωρίες, αρκετά δημοφιλείς στους ουμανιστικούς κύκλους όπως η ανωτερότητα της μουσικής

¹³⁷ Αντώνης Λιάκος, *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία - Οι μεταμορφώσεις της Ιστορικής Συνείδησης*, Αθήνα, 2011, σελ. 112-116. • Susan Karant - Nunn, *The Reformation of the Ritual – An Interpretation of Early Modern Germany*, Λονδίνο, 2005, σελ. 45.

¹³⁸ Breitenberg, "Anxious Masculinity", σελ. 193-194.

¹³⁹ Μύθος αυτός αναπαράγεται τόσο στο έργο του Cornelius Agrippa, αλλά και στις μουσικές πραγματείες του Thomas Ravenscroft, και του John Case, των αρχών του 17ου αι. βλ. Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim, *Declamation sur l'incertitude et vanité ... des sciences*, Παρίσι, 1581, σελ. 88. • Rose W. Duffin, *The Music Treatises of Thomas Ravenscroft 'Treatise of Practicall Musicke' and A Briefe Discourse*, Λονδίνο, 2017, σελ. 67 & 115.

¹⁴⁰ Brathwait, *Essaies vpon*, 1625, σελ.20-21.

των σφαιρών και του κόσμου σε σχέση με την πραγματική μουσική των ανθρώπων, εναρμονιζόμενος με μεγάλο αριθμό συγγραφέων που στέκονται ιδιαίτερα κριτικά στη μουσική. Οι συγγραφείς αυτοί σύμφωνα με το Wegman, υιοθετούν μια αρκετά αμυντική και σκεπτικιστική στάση απέναντι στη μουσική, είτε προσπαθώντας να την υπερασπιστούν, είτε αναδεικνύοντας την επίδραση της στον άνθρωπο είτε κατηγορώντας την άμεσα για τις καταστροφικές της συνέπειες. Με άλλα λόγια, είτε θεωρούν ότι η μουσική και η χρήση μουσικών οργάνων είναι απαραίτητο συστατικό του αυλικού όπως ο Castillgione, είτε θεωρούν ότι όποιος δεν απολαμβάνει τη μουσική γίνεται διάβολος ή κτήνος, όπως ο Case και ο Brathwait αναγνωρίζουν τη διαβρωτική και υπονομευτική φύση της μουσικής για τη φυσική, κοινωνική τάξη που μπορεί να οδηγήσει σε εμπειρίες εκτός ορίων.¹⁴¹

Στο ίδιο πνεύμα, και η Austern, αναγνωρίζει τον αποσταθεροποιητικό ρόλο της μουσικής στην έμφυλη τάξη, θεωρώντας ότι οι Άγγλοι συγγραφείς του τέλους του 15ου και των αρχών του 16ου αι. περιγράφουν τη μουσική με τους ίδιους όρους που περιγράφουν την αμαρτωλή, κατώτερη, αποσταθεροποιητική, ευμετάβλητη και μη ελέγξιμη φύση της γυναίκας, αναπαράγοντας χριστιανικούς και νεοπλατωνικούς λόγους. Δεν είναι άλλωστε τυχαία η αναφορά του Brathwait και άλλων συγγραφέων της περιόδου στη διαβρωτική δύναμη της μουσικής να σαγηνεύει τον άνδρα, να μαλακώνει τους τρόπους του και τη συμπεριφορά του και να τον οδηγεί στην απώλεια της ανδρικής χριστιανικής ταυτότητας μετατρέποντας τον είτε σε διάβολο είτε σε γυναίκα. Συγκεκριμένα ο πουριτανός φυλλαδιογράφος της Ελισαβετιανής περιόδου, Philip Stubbes αναφέρει ότι "αν θέλεις κάποιος άνδρας, να ηχεί μαλακός εκθηλυμένος, ακάθαρτος, να μιλάει ακόλαστα και να μετατραπεί παρά φύση σε γυναίκα ή ακόμα χειρότερα να εκπέσει σε κάθε είδους πορνεία και απανθρωπιά υποχρέωσε τον να μάθει μουσική και θα πετύχεις το στόχο σου... Αυτή του είδους η απαλή γλυκύτητα οδηγεί το ακροατήριο στην εκθήλυνση, πρώτα ευχαριστεί τα αυτιά τους αλλά μετά διαφθείρει το μυαλό τους με κάθε είδους αμαρτία και παρεκτροπή".¹⁴²

Αντίθετα ο Francis Bacon δεν καταδικάζει κάθε είδος μουσικής συνολικά και πιστεύει ότι διαφορετικά είδη μουσικής έχουν διαφορετικές συνέπειες στον ανδρισμό, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: "Έχει παρατηρηθεί από τους Αρχαίους Χρόνους ότι η αίσθηση της

¹⁴¹ Μενέλαος Δημήτρης Κούντουρας, "Τα μυθολογικά θέματα και η επιρροή της ουμανιστικής παιδείας στην κοσμική φωνητική μουσική της Βόρειας Ιταλίας, 1450-1650", (*Διδακτορική Διατριβή* - Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2013), σελ.21-22. • Robert C. Wegman, *The Crisis of Music in Early Modern Europe, 1470-1530*, Λονδίνο, 2005, σελ. 77-78.

¹⁴² Linda Phyllis Austern, "Alluring the Auditorie to Effeminacie – Music and the Idea of Feminine in Early Modern England", *Music & Letters*, 74(3), 1993, σελ. 350. • Margaret J. Kidnie, "A critical edition of Philip Stubbes's *Anatomie of Abuses*" (*PhD's Dissertation*, University of Birmingham, 1996), σελ. 8 & 283 – 4.

ακοής και τα διάφορα είδη της μουσικής επιδρούν στους τρόπους, είτε ενθαρρύνουν τον άνδρα και τον κάνουν πολεμοχαρή και θαρραλέο, είτε τον κάνουν μαλακό και εκθηλωμένο, είτε τον κάνουν σοβαρό και βαρύ, είτε τον κάνουν ελαφρύ, είτε τον κάνουν ευγενή με προδιάθεση στη συμπόνια". Με αυτό τον τρόπο προσπαθεί να διχοτομήσει τη μουσική και τους ήχους που είναι διαθέσιμοι στο αυτί, να τους προσδώσει, αρσενικές και θηλυκές ιδιότητες, φέρνοντας μας στο μυαλό την άποψη του Mark Breitenberg ότι το βασικός κίνδυνος για τον ανδρισμό στην πρώιμη νεότερη Αγγλία δεν είναι τόσο "η ιδέα του θηλυκού" όσο η "κατάλυση της έμφυλης διαφοροποίησης και ιεραρχίας". Άλλωστε όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Joan Scott, το φύλο αποτελεί πρωταρχικό τρόπο νοηματοδότησης των σχέσεων εξουσίας ακόμα και θέματα που δεν έχουν κυριολεκτική σύνδεση με το φύλο και λειτουργεί ως η καλύτερα θεμελιωμένη από όλες τι συλλογικές ψευδαισθήσεις, αποτελώντας di-vision (διαίρεση και διπλή θέαση του κόσμου)¹⁴³

Την ίδια αμφιθυμία απέναντι στη μουσική, φαίνεται να δείχνει και ο Robert Burton στην *Ανατομία της Μελαγχολίας*, έτσι για τη μουσική αναφέρει: "Είναι κάτι που αποδέχονται πολλοί και βοηθά πολύ του περισσότερους και προπαντός εκείνον που υποφέρει από μελαγχολία αρκεί πάντα η αρρώστια του να μην έχει την αρχική αιτία της εκεί και να μην αφορά κάποιον ανόητο ερωτύλο και ονειροπαρμένο που όλη τη μέρα χοροπηδά αλλόφρων και το μυαλό του είναι στα ζίγκ στα μαδριγάλια και στα σονέτα για να υμνεί την αγαπητικιά του... Ο Πλάτωνας γι' αυτό απαγορεύει τη μουσική και το κρασί σε όλους του νέους, γιατί οι περισσότεροι είναι ερωτοπαθείς, για να μην πέσει η μια φωτιά πάνω στην άλλη".¹⁴⁴ Με αυτό τον τρόπο συνδέει και αυτός τη μουσική με τη θηλυκότητα, τη σεξουαλικότητα, και τη διασάλευση της έμφυλης τάξης της ιεραρχίας, λογική που διαπερνά είτε υπόρρητα είτε φανερά το ολόκληρο το έργο του Brathwait.

Συμπερασματικά στο δοκίμιο του "Για την ακοή", ο συγγραφέας αναπαράγει τις κυρίαρχες απόψεις της εποχής του για την ακοή τον ήχο και τη μουσική σε συνεχή διάλογο με τον εαυτό του και χρησιμοποιεί αποσπάσματα από τα ποικίλα διαβάσματά του που αναδείχθηκαν στο κεφάλαιο αυτό, για να ισχυροποιήσει τα επιχειρήματά του. Σε όλο το δοκίμιο επιχειρεί να ταξινομήσει τα βέλη που τρυπάνε το αυτί και την καρδιά σε αρμονικά και κακόφωνα, σε λογικά και παράλογα, σε δίκαια και άδικα, σε αυτά που κατοικούν στους ουρανούς και σε αυτά που εξέπεσαν στον κόσμο, σε ένα χρυσό παρελθόν και στο ζοφερό

¹⁴³ Austern, "Alluring the Auditorie to Effeminacie", σελ. 351. • Breitenberg, *Anxious Masculinity*, σελ.6 - 7. • Scott, "Το φύλο: μια χρήσιμη", σελ. 313-314.

¹⁴⁴ το απόσπασμα που παρατίθεται είναι σε μετάφραση Παναγιώτη Χοροζίδη στο Μπέρτον, "Η Μουσική ένα Φάρμακο, σελ. 186-7.

παρόν, αναζητώντας τον κυβερνήτη που θα οδηγήσει τις ψυχές σε ήσυχο λιμάνι. Άλλωστε όπως αναφέρει και ο Jacques Attali, στο έργο του "Θόρυβοι", το οποίο έχει αποτελέσει πηγή έμπνευσης για πολλούς από τους ιστορικούς του ήχου και της ακοής " η μουσική εντάσσεται ανάμεσα στο θόρυβο και στη σιωπή, και η ταξινόμηση αυτή έχει τις ρίζες της στις ιδεολογίες και στις τεχνολογίες πειθάρχησης και επιβολής κάθε εποχής".¹⁴⁵

¹⁴⁵ Jacques Attali, *Θόρυβοι*, Αθήνα, 1991, σελ. 40.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο ανασφαλής ακροατής – Η ακοή ως μέσο για την ηθικοποίηση της οικογένειας και την διασφάλιση της έμφυλης ιεραρχίας

Τη δεύτερη δεκαετία του 17^{ου} αι. ο Robert Burton στην «Ανατομία της Μελαγχολίας», ένα εμβληματικό τρίτομο έργο που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1621 και γνώρισε πέντε ανατυπώσεις, διορθωμένες και εμπλουτισμένες μέχρι το θάνατο του συγγραφέα το 1640, έχοντας ως στόχο να εκθέσει τα διαβάσματα και τις εμπειρίες του, παρουσιάζει το αντί να εξουσιάζεται από την *κοινή αίσθηση* που βρίσκεται στον εγκέφαλο.¹⁴⁶

«Η ακοή είναι αίσθηση εξωτερική πολύ σπουδαία, με την οποία μαθαίνουμε και αποκτούμε γνώσεις. Ο ήχος ή αυτό που ακούγεται, είναι το αντικείμενο της· μέσο της ο αέρας· όργανο το αυτί. Για την παραγωγή του ήχου, που είναι τριβή με τον αέρα, προαπαιτούνται τρία πράγματα: αυτό που κρούει το χέρι π.χ. του μουσικού· αυτό που κρούεται, που πρέπει να είναι συμπαγές ικανό να αντισταθεί, π.χ. η καμπάνα ή η χορδή ενός λαούτου, αλλά όχι το μαλλί ή το σφουγγάρι· το μέσο είναι ο αέρας εσωτερικός η εξωτερικός, όταν προσκρούσει πάνω του στερεό σώμα, δονεί κάθε φορά το διάδοχο στρώμα αέρα, μέχρι να καταλήξει στον εσωτερικό και φυσικό αέρα. Κι αυτός, όπως το οξύ όργανο το εκκλησιαστικό, κλεισμένος σε έναν μικρό υμένα, σα δέρμα τυμπάνου, πλήττεται πρώτα με κάτι μικρά εξαρτήματα που μοιάζουν με ραβδιά και διαβιβάζει ύστερα τον ήχο με ζεύγος νεύρων κατάλληλων για τη δουλειά αυτή στην κοινή αίσθηση, για να τον κρίνει σαν κριτής... Η κοινή αίσθηση είναι ο κριτής και ρυθμιστής των υπολοίπων και διακρίνουμε με αυτήν τις διαφορές στα αντικείμενα. Γιατί δεν είναι το μάτι που με κάνει να ταυτίζω αυτό που βλέπω, ούτε το αυτί αυτό που ακούω, αλλά η κοινή αίσθηση που έχω, που κρίνει τους ήχους και τα χρώματα, κι αυτά είναι απλώς τα όργανα, που αποδίδουν τις αισθητές μορφές στην κρίση. Γι' αυτό, όλα τα αντικείμενα, όπως και η λειτουργίες τους, εμπίπτουν στη δικαιοδοσία της. Έδρα της είναι το εμπρόσθιο τμήμα του εγκεφάλου».¹⁴⁷

Το έργο του Burton, αν και δεν επικεντρώνεται στην ακοή και στις αισθήσεις, λόγω του μεγέθους του και του πλήθους των παραθεμάτων του (στις 1392 σελίδες του έργου αναφέρονται 1598 συγγραφείς) αποτελεί μια πολύμορφη δεξαμενή γνώσης και πνευματικής μνήμης της συγκεκριμένης περιόδου. Ταυτόχρονα το έργο αυτό βοήθησε στο να κατανοηθεί

¹⁴⁶ Μιχάλης Ζ. Κοπιδάκης, «Πρόλογος» σε Ρόμπερτ Μπέρτον, *Η Ανατομία της Μελαγχολίας*, τ. 1, Αθήνα, 2007, σελ 10.

¹⁴⁷ Μπέρτον, *Η Ανατομία της Μελαγχολίας*, τ.1, σελ. 249 & 251.

ότι η αντίληψη για την ακοή και το αυτί στην Αγγλία του 17^{ου} αι. είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την αντίληψη του σώματος, της ψυχής και του φύλου, όπως ορίζονταν από την χυμική ιατρική και την κίνηση των πνευμάτων. Γι' αυτό το λόγο χρησιμοποιήθηκε αρκετές φορές ως διακειμενική σύνδεση με σκοπό την ανάδειξη των τρόπων με τους οποίους οι δύο σύγχρονοί του, ο Stephen Egerton και ο Richard Braithwait, αντιλαμβάνονται και περιγράφουν τις αισθήσεις, το σώμα, τον κόσμο καθώς και τις κοινωνικές και έμφυλες σχέσεις. Ο Burton στο απόσπασμα αυτό, σε μια πρώτη ανάγνωση φαίνεται να διαφοροποιείται ως ένα βαθμό και από τους δύο συγγραφείς αντιμετωπίζοντας το ζήτημα πιο αποστασιοποιημένα. Προτιμά λοιπόν, να μην αντιλαμβάνεται το αυτί αποσπασματικά διαχωρισμένο από το υπόλοιπο σώμα και να μην αναγνωρίζει στο αυτί από μόνο του τη δυνατότητα να ξεχωρίζει και να δέχεται του ήχους, σαν να είχε την δυνατότητα για εμπρόθετης δράσης.¹⁴⁸

Έτσι δεν αναπαριστά το αυτί ούτε «σαν εύφορο χωράφι, στο οποίο θα φυτευτεί και θα καρπίσει ο λόγος του θεού»¹⁴⁹, όπως κάνει ο Stephen Egerton, αλλά ούτε και «σαν κάστρο που θα προστατεύσει τον άνδρα, από τις επίγειες απολαύσεις, την απληστία, το φθόνο και τις προκαταλήψεις οδηγώντας τον στην πραγματική αρμονία του θεού»¹⁵⁰, όπως ο Richard Brathwait. Ωστόσο, σε ένα δεύτερο επίπεδο, και μόνο η αναφορά στις αισθήσεις, στη διαδικασία συμμόρφωσης του αυτιού από την κοινή αίσθηση, και στη σύνδεση ακοής με την κρίση, τη γνώση και την απόλαυση δείχνει ότι στην Αγγλία των αρχών του 17^{ου} αι. παρατηρείται ένα έντονο ενδιαφέρον για τις αισθήσεις και την ορθή χρήση τους από τα υποκείμενα. Σε αυτό συμβάλει και το γεγονός η ακοή συνδέεται έντονα με την υπακοή, την πειθαρχία και τη διατήρηση της κοινωνικής και έμφυλης τάξης και ιεραρχίας. Άλλωστε, σύμφωνα με τους David Howes & Constance Classen οι πολλοί και διαφορετικοί τρόποι με τους οποίους οι αισθήσεις χρησιμοποιούνται σε διάφορα ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα συνδέονται σημαντικά με τον τρόπο που οι διαφορετικές κοινωνικές ομάδες αποφασίζουν τι δεν πρέπει να χρησιμοποιείται: τι και πότε δεν πρέπει να ακούμε, να βλέπουμε, να αγγίζουμε, να μυρίζουμε, να γευόμαστε.¹⁵¹

Οι Άγγλοι συγγραφείς των αρχών του 17^{ου} αι. που παρουσιάστηκαν στην εργασία αυτή αναπαράγουν άγχος και ανασφάλεια απέναντι στην ακοή και στις αισθήσεις και συχνά

¹⁴⁸ Παναγιώτης Χοροζίδης, «Ο Νάνος στους ώμους του Γίγαντα: Μπροστά στο μέγεθος της Ανατομίας», στο Ρόμπερτ Μπερτον, *Η Ανατομία της Μελαγχολίας*, τ.1, Αθήνα, 2007, σελ. 19. • Breitenberg, *Anxious Masculinity*, σελ. 29.

¹⁴⁹ Egerton, *The Boring of*, σελ. 1-3

¹⁵⁰ Brathwait, *Essaies upon*, 1625, σελ 9-11.

¹⁵¹ Πανόπουλος, "Ήχοι, σώματα, συναισθήματα", σελ.21. • David Howes & Constance Classen, "Introduction: Ways and Meanings", σε D. Howes & C. Classen, *Ways of Sensing: Understanding the Senses in Society*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη, 2014, σελ 5.

ισορροπούν ανάμεσα στη θεώρηση της ακοής ως πηγή γνώσης, ηθικής αναμόρφωσης και προόδου και στην ακοή ως πηγή κινδύνου, διαφθοράς, αδικίας και αμαρτίας. Έτσι για να κατανοήσουν, να περιγράψουν και να προσπαθήσουν να ελέγξουν την ακοή αντλούν υλικό από πολλά, διαφορετικά και συχνά αντιθετικά διανοητικά περιβάλλοντα. Από τη μια επικρατεί η ευρύτερη πλατωνική παράδοση σύμφωνα με την οποία οι αισθήσεις διακρίνονται από ρευστότητα και μεταβλητότητα γι' αυτό μπορούν εύκολα να παραπλανήσουν τον άνθρωπο και να τον απομακρύνουν από το βασίλειο των ιδεών.¹⁵² Και από την άλλη η αριστοτελική παράδοση η οποία συνδέει τις αισθήσεις με την αντίληψη, τη σκέψη, τη δράση και την εμπειρία και πιστεύει ότι η γνώση θεωρείται αδύνατη χωρίς τη δράση των αισθήσεων. Το δίλημμά αυτό το αναπαράγει ως ένα βαθμό ο Richard Braithwait όταν αναφέρει ότι όλες οι παρατηρήσεις του για την ακοή έχουν σημείο αναφοράς την αλάνθαστη εμπειρία και την ενδελεχή παρατήρηση του παρόντος στο οποίο ζει ενώ στο εξώφυλλο αναγράφει ότι οι αισθήσεις πληγώνουν και εξαπατούν.¹⁵³

Οι ανασφάλειες και οι αμφισημίες μεγεθύνονται περισσότερο εξαιτίας των θρησκευτικών Μεταρρυθμίσεων που θέτουν σε αμφισβήτηση τις καθημερινές λατρευτικές πρακτικές, τα ιδεώδη και τις ηθικές αξίες, μετασχηματίζοντας ως ένα βαθμό την αισθητηριακή εμπειρία των πιστών και την εννοιολόγηση της ακοής. Έτσι, για τη διάδοση των θρησκευτικών Μεταρρυθμίσεων τόσο στον καθολικό όσο και στο προτεσταντικό χώρο, αναγνωρίζεται η σημασία του ακούσματος του λόγου του θεού μέσω του κηρύγματος ως πρωταρχικός δρόμος για τη σωτηρία. Ταυτόχρονα όμως σε κείμενα πουριτανών ιερέων η ακοή και οι αισθήσεις αμφισβητούνται και δίνεται έμφαση στην υπερβατικότητα και την πνευματικότητα της θρησκευτικής πίστης η οποία δεν θα πρέπει να γίνεται αντιληπτή μέσω των αισθήσεων, ενώ θεωρείται ότι πρέπει να ελέγχεται προσεκτικά, λόγω της φυσικής ροπής του ανθρώπου προς την αμαρτία, τον διάβολο, τις επίγειες απολαύσεις, και τις αιρετικές ιδέες.¹⁵⁴

Ο κυρίαρχος τρόπος έκφρασης της ανασφάλειας απέναντι στην ορθή χρήση της ακοής που επιλέγεται τόσο από τους πουριτανούς ιεροκήρυκες Richard Croke και Stephen Egerton όσο και από το Richard Braithwait είναι η έμφυλη νοσηματοδότηση της ακοής και η σύνδεσή της με την «ιδέα του θηλυκού». Πράγμα που συνδέεται με τα ιδεώδη της αγγλικής κοινωνίας του 17^{ου} αι., μιας κοινωνία στην οποία διαδίδονται ευρέως δυναμικοί λόγοι που φαντάζονται και ορίζουν την ύπαρξη μια φυσικής, αρμονικής, ορισμένης από το θεό εξουσιαστικής

¹⁵² Richard G. Newhauser, "Foreword – The Senses in Medieval and Renaissance Intellectual History", *Senses & Society*, 5(1), 2010, σελ. 6.

¹⁵³ Στο ίδιο σελ. 6. • Braithwait, *Essaies vpon*, 1625, σελ 1.

¹⁵⁴ Annette Kern-Stähler & Kathrin Scheuchzer, "Introduction", σε Annette Kern-Stähler, Beatrix Busse & Wietse de Boer, *The Five Senses in Medieval and Early Modern England*, Leiden, 2016, σελ. 12.

ιεραρχίας, βασισμένης στο φύλο και στη θέση του καθενός ανάλογα με την καταγωγή, την ηλικία, την εργασία, την εξάρτηση κ.α. Έτσι, η «ιδέα του θηλυκού» στους κανονιστικούς λόγους της περιόδου παρουσιάζεται από τη μία ως ετερότητα απέναντι στην οποία ορίζονται οι διαφορετικοί ανδρισμοί που συνυπάρχουν την περίοδο αυτή, ενώ από την άλλη ως κίνδυνος για την τιμή του άνδρα και τη διασάλευση της έμφυλης τάξης και ιεραρχίας.¹⁵⁵

Στην λογική αυτή, ο Richard Crooke αναδεικνύει την ανασφάλεια του πουριτανού ακρατή και προσπαθεί να δώσει συμβουλές για τα «επικίνδυνα ακούσματα», τα οποία μπορούν να λειτουργήσουν υπονομευτικά για τη χριστιανική πίστη και την κοινωνική ιεραρχία. Από την μία λοιπόν αναφέρεται στους κινδύνους που εγκυμονεί το αυτί ενός πιστού που αδυνατεί να ακούσει τον λόγο του θεού - διότι το αυτί του μοιάζει με το αυτί πόρνης το οποίο δεν ακούει τίποτα άλλο πέρα από τη φωνή του εραστή. Από την άλλη με την αναφορά στη θηλυκοποιημένη γλώσσα της αράχνης που πετάει δηλητήριο και σκοτώνει τα πιο όμορφα δημιουργήματα του θεού, αναπαράγει μισογυνιστικούς λόγους για την αδυναμία ελέγχου της υπέρμετρης γυναικείας σεξουαλικότητας και τη ροπή των γυναικών στην πολυλογία.¹⁵⁶ Με τη σειρά του ο Richard Braithwait διογκώνει ακόμα περισσότερο τους κινδύνους που εγκυμονεί η θηλυκοποιημένη φύση της ακοής για την ανδρική χριστιανική ταυτότητα. Δεν αρκείται μόνο στην εξιστόρηση του μύθου των Σειρήνων οι οποίες με το τραγούδι τους προσπαθούν να σαγηνεύσουν και να εξαπατήσουν την αντίληψη του άνδρα και να τον οδηγήσουν στον παραλογισμό και στην ακολασία, αλλά αντλώντας από την πλατωνική φιλοσοφία και από τη χυμική - γαληνική ιατρική της εποχής αναφέρει ότι και μόνο το άκουσμα της μουσικής μπορεί να κάνει τους άνδρες μαλακούς, εκθηλυμένους και να τους μετατρέψει κυριολεκτικά σε γυναίκες.¹⁵⁷ Με αυτό τον τρόπο και οι δύο οι συγγραφείς αναπαράγουν έναν από τους κυρίαρχους κοινούς τόπους των κειμένων του αγγλικού 17^{ου} αι., τη νοηματοδότηση της θηλυκότητας, της γυναικείας σεξουαλικότητας και της εκθήλυνσης ως κυρίαρχη απειλή που εξισώνει επικίνδυνα την έμφυλη ιεραρχία, οδηγεί στην ομοιότητα ανδρών και γυναικών, και αποσταθεροποιεί τις πολύπλοκες ταυτοποιήσεις του πρώιμου νεότερου ανδρισμού.¹⁵⁸

Ενώ λοιπόν η υπονομευτική δράση της θηλυκότητας και της σεξουαλικότητας βρίσκεται διάσπαρτη σε πολλά σημεία των κειμένων, οι γυναίκες ως υποκείμενα, οι ζωές τους και η συμπεριφορά τους είναι ουσιαστικά αόρατες και σιωπηρές. Από τη μία, οι Egerton και Crooke συζητούν για την ορθή συμπεριφορά του χριστιανού αναγνώστη, του χριστιανού

¹⁵⁵ Breitenberg, "Anxious Masculinity", σελ. 1-2.

¹⁵⁶ Crooke, "To the Christian", σελ. lii-vi.

¹⁵⁷ Braithwait, *Essays upon*, σελ. A3-4 & 20-21.

¹⁵⁸ Breitenberg, *Anxious Masculinity*, σελ.59.

ακροατή, του κυβερνήτη της οικογένειας, του αφέντη, του ιερέα, του νεότερου ηλικιακά άνδρα κ.α. Από την άλλη, ο Braithwait στηλιτεύει τη συμπεριφορά των δικαστών, των αυλικών, των τοκογλόφων, των εκβιαστών, που είναι φανερό ότι την περίοδο αυτή ήταν αποκλειστικά και μόνο άνδρες. Οι ελάχιστες αναφορές στη συμπεριφορά των γυναικών χωρίς αρνητική νοηματοδότηση, υπάρχουν μόνο στο κείμενο του Egerton και είναι πάντα έμμεσες. Η γυναικεία δράση πιθανόν να υπονοείται, είτε πίσω από τη λέξη «γονείς» στους οποίους οφείλουν υπακοή τα παιδιά για τη διατήρηση της κοινωνικής ευταξίας¹⁵⁹, είτε πίσω από την λέξη «οικογένεια» την οποία ο άνδρας-κυβερνήτης πρέπει να φέρνει μαζί του στο κήρυγμα¹⁶⁰, είτε πίσω από την έκφραση "μέλη υπό την εξουσία του, τα οποία πρέπει να συμπεριφέρονται σύμφωνα με τα καθήκοντά τους στην καθημερινή ζωή και να έχουν κόσμια δημόσια παρουσία κατά την διάρκεια του κηρύγματος"¹⁶¹.

Έτσι ο Egerton φαίνεται να διαδίδει σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από τον Richard Braithwait το νέο οικογενειακό ιδεώδες που σφυρηλατούν οι θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις, και ειδικότερα την προτεσταντική θεώρηση σύμφωνα με την οποία ο κυβερνήτης της οικογένειας οφείλει να αναλάβει το ρόλο πνευματικού καθοδηγητή και έχει καθήκον με το παράδειγμά του να οδηγεί τα υπό την εξουσία του μέλη στη σωστή ηθική χριστιανική συμπεριφορά και στην τήρηση του καθήκοντος.¹⁶² Παρόλα αυτά και μόνο η αναφορά στον όρο γονείς φαίνεται να υπονοεί ως ένα βαθμό ότι και η μητέρα αποκτά κάποια εξουσία και έλεγχο στην ηθική ανατροφή των παιδιών. Γεγονός που σύμφωνα με την Ann Hughes φαίνεται να αναπαράγεται σε πλήθος πουριτανικών κηρυγμάτων της περιόδου, που παρουσιάζουν την γυναίκα σαν σαλιγκάρι δεμένο με το σπίτι και την οικογένεια. Η εικόνα όμως της έγκλειστης πουριτανής γυναίκας είναι μάλλον αποπροσανατολιστική γιατί οι γυναίκες αυτές ήταν απασχολημένες με τα παιδιά τους, τους υπηρέτες, τους γείτονες και ανάμεσα στα καθήκοντα της οικογένειας και του νοικοκυριού είχαν χώρο να αναπτύξουν μια υπερβατική σχέση με το θεό, να διαβάζουν και να ερμηνεύουν τη Βίβλο, να προσεύχονται και να επιτελούν τα καθήκοντα τους ως πιστές.¹⁶³ Ωστόσο, σύμφωνα με τη Merry Wiesner – Hanks, το ερώτημα αν η προτεσταντική Μεταρρύθμιση και κατ' επέκταση ο πουριτανισμός είχε θετικό ή αρνητικό αντίκτυπο στις γυναίκες δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερα παραγωγικό γιατί αδυνατεί να

¹⁵⁹ Egerton, *The Boring of*, σελ. 2.

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σελ 31.

¹⁶¹ Στο ίδιο, σελ 57.

¹⁶² Διαλέτη, "Ο Ιππότης, ο ιερέας", σελ.218.

¹⁶³ Hughes, "Puritanism and Gender", σελ. 295 – 299.

αναδειξει τη διαφορετικότητα και την πολυμορφία της γυναικείας εμπειρίας σε διάφορα κοινωνικά και ιστορικά πλαίσια.¹⁶⁴

Επιπλέον, τόσο ο Egerton όσο και ο Braithwait, στα κείμενά τους σε πολλά σημεία πέρα από τις αισθήσεις φαίνεται να ασχολούνται με την παρουσίαση του εαυτού στον θεό και στους άλλους. Από την μία ο Egerton αναφέρει ότι τα χασμουρητά και τα μουρμουρητά κατά την διάρκεια του κηρύγματος δεν ταιριάζουν στον άνθρωπο που έχει μια σπίθα αρετής και σεμνότητας στην καρδιά του γιατί μπορεί με λίγο μόχθο να συγκρατηθεί από την ομιλία και από το να κοιτάει τριγύρω και να μην επιδείξει τόσο μεγάλη αυθάδεια και χυδαιότητα.¹⁶⁵ Από την άλλη ο Richard Braithwait υπογραμμίζει ότι η μη ενδεδειγμένη συμπεριφορά δημιουργεί λάθος εντυπώσεις, μπορεί να παραπλανήσει την κρίση των δικαστών για το άτομο του και να οδηγήσει τις αισθήσεις τους σε λάθος συμπεράσματα.¹⁶⁶ Με αυτό τον τρόπο, φαίνεται να αναπαράγουν ένα κεντρικό θέμα της αναγεννησιακής γραμματείας που ξεκινάει από το *Βιβλίο του αυλικού* του Baldassare Castiglione (1528), το οποίο συνεχίζεται και τον 17^ο αι. με κείμενα πολλών ευρωπαίων συγγραφέων όπως ο Francis Bacon, ο οποίος συζητάει τις δυο όψεις του ίδιου νομίσματος την προσποίηση και την υποκρισία.¹⁶⁷

Άλλωστε πολλές φορές η παρουσίαση του εαυτού έχει συνδεθεί με την ανάδυση του νεωτερικού ατομικιστικού πνεύματος και την απομάκρυνση από τον κοινοτικό, κορπορατιστικό χαρακτήρα της μεσαιωνικής κοινωνίας. Η προσέγγιση αυτή ξεκινάει από τον Jacob Burckhardt και το κλασσικό έργο του *Ο πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία* του 1860, και συνεχίζεται με το έργο ιστορικών της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης η οποία, μέσα από το δίπολο Αναγέννηση – Μεταρρύθμιση, τείνει να παρουσιάζεται ως μια απελευθέρωση από την τυραννία του Πάπα και του καθολικισμού και το σκοταδισμό του Μεσαίωνα στο νεωτερικό αξίωμα της ελευθερίας της συνείδηση. Εν τούτοις, τα τελευταία χρόνια οι ιστορικοί της πρώιμης νεωτερικότητας επιχειρούν να προβληματοποιήσουν ακόμα και την ίδια την έννοια του υποκειμένου, η οποία θεωρείται σε μεγάλο βαθμό ιστορικό και πολιτισμικό παράγωγο.¹⁶⁸

¹⁶⁴ Merry Wiesner-Hanks, «Do Women Need the Renaissance?», *Gender & History*, Vol.20 (3), 2008, σελ. 545.

¹⁶⁵ Egerton, *The Boring of*, σελ. 42.

¹⁶⁶ Braithwait, *Essais upon*, σελ. A3-4.

¹⁶⁷ Peter Burke, "Representation of the Self from Petrarch to Descartes", στο Roy Porter, *Rewriting the Self from Renaissance to Present*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη, σελ 19.

¹⁶⁸ Charles H. Parker. "Introduction - Individual and Community in the Early Modern World", στο Charles H. Parker & Jerry H. Bentley, *Between the Middle Ages and Modernity: Individual and Community in the Early Modern World*, Plymouth, 2007, σελ. 1-3. • Stephen Greenblatt, *Renaissance Self-Fashioning – From More to Shakespeare*, Σικάγο & Λονδίνο, 1980, σελ 2-3. • Ανδρονίκη Διαλέτη, "Θα μπορούσαμε λοιπόν να ονομάσουμε αληθινή τέχνη εκείνη που δεν φαίνεται ότι είναι τέχνη": επιτελέσεις του ανδρισμού στο *Βιβλίο του Αυλικού*

Έτσι στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα των δυτικών κοινωνιών του 16^{ου} και του 17^{ου} αι, πιο εμφατικά από ό,τι σε άλλες εποχές, φαίνεται να υπερισχύει μια νέα σύλληψη του υποκειμένου στην βάση ενός εσωτερικού και εξωτερικού εαυτού. Γι' αυτό το λόγο οι συγγραφείς της εποχής διαχωρίζουν την εξωτερική, δημόσια αναπαράσταση του εαυτού από τον εσωτερικό που θεωρείται η ουσία της προσωπικής ταυτότητας. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι τα δυναμικά κινήματα της εποχής όπως η Αναγέννηση και η Μεταρρύθμιση, μέσα από πρακτικές όπως το κήρυγμα, η αξιοποίηση της γνώσης της Κλασσικής Αρχαιότητας και η διάδοση των πρακτικών της γραφής και της ανάγνωσης, οι ευκαιρίες για κοινωνική κινητικότητα που προσέφερε ο αστικός χώρος, και οι νέες διαθέσιμες νοηματοδοτήσεις της οικογένειας και του κράτους, έδωσαν την ευκαιρία στους άνδρες και στις γυναίκες τις εποχές να προβληματιστούν πάνω στη σχέση του εσωτερικού εαυτού και των εξωτερικών πράξεων. Παρόλα αυτά σύμφωνα με τον Peter Burke η συζήτηση αυτή έχει τρία βασικά προβλήματα, καθώς δεν φαίνεται να λαμβάνει υπ' όψιν τη γεωγραφική, την κοινωνιολογική και τη χρονολογική διάσταση. Αναφέρει λοιπόν ότι η έμφαση στην εσωτερική και στην κατασκευή του εαυτού δεν περιορίζεται μόνο στην Δύση στην Αναγέννηση και στις ελίτ. Την ίδια στιγμή είναι φανερό και από τα κείμενα του 17^{ου} αι. που παρουσιάστηκαν στην εργασία αυτή ότι οι άνθρωποι συνεχίζουν σε μεγάλο βαθμό να αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους σε σχέση με την οικογένεια, την ενορία, την γειτονιά, το επάγγελμα και την πόλη. Άλλωστε οι άνθρωποι τόσο τον 17^ο αι. όσο και σήμερα αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους άλλοτε ως Άγγλο, πουριτανό, συγγραφέα, ιερέα, οικογενειάρχη κ.α. δείχνοντας ότι οι ταυτότητες είναι πάντα πολλαπλές και συχνά αντιθετικές.¹⁶⁹

Συμπερασματικά, η εργασία αυτή επιχείρησε να αναδείξει, την πολυμορφία, τις αντιθέσεις και την αλληλοδιαπλοκή των νοηματοδοτήσεων της ακοής και τους τρόπους με τους οποίους οριοθετούν την ακουστική εμπειρία και δράση των ιστορικών υποκειμένων, μέσα από διαφορετικά κειμενικά είδη και έργα τέχνης. Την ίδια στιγμή προσπάθησε να προβληματοποιήσει γραμμικά εξελικτικά αφηγήματα όπως το πέρασμα από τον άνθρωπο της φύσης στον βιομηχανικό άνθρωπο του θερμοκηπίου, από την προφορικότητα στην εγγραματοσύνη, από το δέκατο έκτο αιώνα του αυτιού στον οπτικοκεντρισμό του Διαφωτισμού κ.α. Έχοντας υπόψη τη θέση του Peter Burke ότι η αναζήτηση της πρωτοκαθεδρίας κάποιας αίσθησης σε διαφορετικές εποχές δεν φαντάζει ιδιαίτερα γόνιμη

του Μπαλτασάρε Καστιλιόνε (1528)", *Τα Ιστορικά*, τ. 64, σελ. 186. • Burke, "Representation of the Self", σελ. 19.

¹⁶⁹ Parker. "Introduction", σελ. 3. • Διαλέτη, "'Θα μπορούσαμε λουπόν'", σελ. 186. • Burke, "Representation of the Self", σελ. 17-18.

γιατί όπως η σύγχρονη ιστοριογραφία των αισθήσεων έχει δείξει, φαίνεται να υπάρχει περισσότερη συνέχεια στην αισθητηριακή εμπειρία από ό,τι οι πρώτοι ιστορικοί των αισθήσεων υπέθεταν.¹⁷⁰

Άλλωστε όπως αναφέρει και ο ανθρωπολόγος Tim Ingold το 2007, «τα αυτιά είναι όργανα παρατήρησης μέσω των οποίων κινούμαστε και υπάρχουμε μέσα στον κόσμο, είναι τρύπες στο κρανίο που αφήνουν τον ήχο να αναμιχθεί με τη ψυχή... Δεν ακούμε τους ήχους αλλά ακούμε διαμέσου του ήχου και των δονήσεων του αέρα που τον παράγουν... Ο ήχος γίνεται αντιληπτός ως κίνηση που έρχεται και φεύγει, όπως η εισπνοή και η εκπνοή. Ακούγοντας, το σώμα ανοίγεται στον ήχο, όπως η βάρκα στα κύματα, ή όπως ο χαρταετός στον ουρανό». Το αντί του Tim Ingold, ίσως να μην ψάχνει το «ήσυχο λιμάνι» του Richard Braithwait, να μην χρειάζεται «περισσότερο τρύπημα» από το αντί του πουριτανού πιστού, συνεχίζει πάντως να είναι υπηρέτης της «κοινής αίσθησης» του Robert Burton, αναδεικνύοντας τόσο τη λογοθετική κατασκευή της αισθητηριακής εμπειρίας και όσο και την περίπλοκη σχέση παρελθόντος και παρόντος.¹⁷¹

¹⁷⁰ Peter Burke, *What is Cultural History?*, Cambridge, 2008, σελ. 113-114. • Stähler & Scheuchzer, "Introduction", σελ. 12.

¹⁷¹ Tim Ingold, "Against Soundscape", σε Angus Carlyle (επιμ.), *Autumn Leaves: Sound and Environment in Artistic Practice*, Παρίσι, 2007, σελ. 10-13.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

- Agrippa von Nettesheim Heinrich Cornelius, *Déclamation sur l'incertitude, vanité, et abus des sciences. Traduite en françois du latin de Henry Corneille Agrippa.*, Παρίσι, 1581.
- Bacon, Francis. "Για τη φήμη", στο *Δοκίμια*, Francis Bacon, Αθήνα: Ζήτρος, 2009: 471-473.
- Brathwayt, Richard. *Essaies vpon the five senses revived by a new supplement; with a pithy one upon detraction. Continued vvith sundry Christian resolves, and divine contemplations, full of passion and devotion; purposely composed for the zealously-disposed. By Ric: Brathvvayt Esquire*, Λονδίνο, 1620 - 1625. (EEBO)
- Egerton, Stephen. *The boring of the eare contayning a plaine and profitable discourse by way of dialogue: concerning 1. Our preparation before hearing, 2. Our demeanour in hearing, 3. Our exercise after we haue heard the Word of God / written by that faithfull and diligent minister of God's Word, Master Stephen Egerton*, Λονδίνο, 1623. (EEBO)
- Shakespeare, William. "Henry VIII – Prologue", στο *Shakespeare's Plays, Sonnets and Poems* επιμ. Barbara Mowat, Paul Werstine, Michael Poston, Rebecca Niles (Washington: Folger Shakespeare Library). url: <http://www.folgerdigitaltexts.org/>
- Μπέρτον, Ρόμπερτ. "Η Μουσική ένα Φάρμακο" στο *Η ανατομία της Μελαγχολίας*, τ. 2, Ρόμπερτ Μπέρτον, Αθήνα: Ηριδανός, 2008: 182-187.
- Μπέρτον Ρόμπερτ. «Για την αισθητική ψυχή – οι εσωτερικές αισθήσεις», στο *Η ανατομία της Μελαγχολίας*, τ.1, Ρόμπερτ Μπέρτον, Αθήνα: Ηριδανός, 2007: 247-252.
- Ντε Μονταίνι, Μισέλ. «Περί της Εξάσκησης», στο *Δοκίμια*, τ.2, Μισέλ ντε Μονταίνι, Αθήνα: Εστία, 2005: 55-68.
- Ντε Μονταίνι, Μισέλ. «Περί της Εμπειρίας», στο *Δοκίμια*, τ. 3, Μισέλ ντε Μονταίνι, Αθήνα: Εστία, 2005: 363-433.

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Alvares, Alyson. "Anne Griffin d. 1652", στο *A Biographical Encyclopedia of Early Modern Englishwomen*, επιμ. Carol Levyn, Anne Riehl Bertolet & Jo Eldridge Carney, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge, 2017: 240-241.
- Atkins, G. Douglas. *Reading Essays*. Athens: University of Georgia Press, 2008.
- Atkinson, Niall. *The Noisy Renaissance: Sound, Architecture, and Florentine Urban Life* (Kindle Edition), Pennsylvania: Penn State University Press, 2016.
- Austern, Linda Phyllis. "'Sing Againe Syren': The Female Musician And Sexual Enchantment In Elizabethan Life And Literature". *Renaissance Quarterly* 42, 3 (1989): 420-448.
- Austern, Linda Phyllis. "'Alluring the Auditorie to Effeminacie': Music and the Idea of the Feminine in Early Modern England." *Music & Letter* 74, 3 (1993): 343-54.
- Austern, Linda Phyllis. "'For, Love's a Good Musician": Performance, Audition, and Erotic Disorders in Early Modern Europe" *The Musical Quarterly* 82, 3-4 (1998): 614-653.
- Bailey, Peter. "Breaking the Sound Barrier", στο *Hearing History – A Reader*, επιμ. Mark M. Smith, Athens: University of Georgia Press, 2004: 23-35.
- Baker, Naomi. "Charivari and Popular Ritual In 17Th-Century Italy: A Source and Context for Improvised Performance?". *Early Music* 41, 3 (2013): 447-459
- Barcan, Ruth. *Complementary and alternative medicine – Bodies, Therapies, Senses*, Νέα Υόρκη & Λονδίνο: Bloomsbury, 2011.
- Beik, William. "The Violence of The French Crowd from Charivari to Revolution". *Past & Present*, 197, 1 (2007):75-110.
- Bergin, Joseph. "Introduction: the uncertain prospect", στο *The Seventeenth Century*, επιμ. Joseph Bergin, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2001: 1-10.
- Biddle, Ian. & Gibson, Kirsten. "Introduction", στο *Cultural Histories Of Noise, Sound And Listening In Europe, 1300-1918*, επιμ. Ian Biddle & Kirsten Gibson, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge, 2017: 1- 15.
- Black, Scott. *Of Essays And Reading In Early Modern Britain*. Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan, 2006.
- Bloom, Gina. *Voice in Motion: Staging Gender, Shaping Sound in Early Modern England*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2007.

- Botelho, Keith M. *Renaissance Earwitnesses – Rumor and Early Modern Masculinity*, Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan, 2009.
- Bouwsma, William J. "From History of Ideas To History Of Meaning". *Journal Of Interdisciplinary History* 12, 2 (1981): 279-291.
- Bowes, John. *Richard Brathwait: The First Lakeland Poet*, Cumbria, 2007
- Breitenberg, Mark. *Anxious Masculinity in Early Modern England*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Burke, Peter. *Popular Culture in Early Modern Europe*, Λονδίνο: Temple Smith, 1978.
- Burke, Peter. "The Renaissance Dialogue", *Renaissance Studies* 3, 1 (1989): 1–12.
- Burke, Peter. "Representations of the Self from Petrarch to Descartes", στο *Rewriting the Self from Renaissance to Present*, επιμ. Roy Porter, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge, 1997: 17-28.
- Burke, Peter. *What is Cultural History*, Cambridge: Polity, 2008.
- Burke, Peter. "The Crisis in the Arts of the Seventeenth Century: A Crisis of Representation?" *The Journal of Interdisciplinary History* 40, 2 (2009): 239-61.
- Burke, Peter. "Strengths and Weaknesses of Cultural History", *Cultural History* 1, 1 (2012): 1-13.
- Burstyn, Shai. "In quest of the period ear", *Early Music*, 25, 4 (1997): 693-701.
- Butler, Judith. "Myth, Science and the Power of Music in the Early Decades of the Royal Society", *Journal of the History of Ideas* 76, 1 (2015): 47-68.
- Bynum, Caroline. "Why All the Fuss about the Body? A Medievalist's Perspective." *Critical Inquiry* 22, 1 (1995): 1-33.
- Capp, Bernard. "Jesus Wept but did the Englishman? Masculinity and Emotion in Early Modern England", *Past & Present* 224, 1/1 (2014): 75–108.
- Chartier, Roger. "Texts printings, readings", στο *The New Cultural History*, (επιμ.) Lynn Hunt, Berkley: University of California Press, 1989: 54-75.
- Chau, Adam Yuet. "The Sensorial Production of the Social", *Ethnos* 73, 4. (2008): 485-504.
- Classen, Constance. "The Senses", in *Encyclopedia of European Social History*, τ. 4, Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan, 2001: 361 -365.
- Classen, Constance. "The Witch' Senses – Sensory Ideologies and Transgressive Fемinities from the Renaissance to Modernity", στο *Empire of the Senses: The Sensual Cultural Reader*, επιμ. David Howes, Νέα Υόρκη & Οξφόρδη: Berg, 2005: 70-84.

- Clever, Iris. & Ruberg, Willemijn. "Beyond Cultural History? The Material Turn, Praxiography and Body History" *Humanities* 3 (2014):546–566.
- Cockayne, Emily. *Hubbub, Filth, Noise & Stench in England 1600-1770*, Λονδίνο: Yale University Press, 2007.
- Corbin, Alain. "Histoire et Anthropologie Sensorielle", *Anthropologie et Societes* 14, 2 (1990): 13-24.
- Corbin, Alain. *Les Cloche de la Terre – Paysage Sonore et culture sensible dans les campagnes au XIXe Siècle*, Παρίσι: Flammarion, 2013.
- Cowan, Brian. "Intellectual, Social and Cultural History: Ideas in Context", στο *Palgrave advances in intellectual history*, επιμ. Richard Whatmore & Brian Young, Νέα Υόρκη: Palgrave, 2006: 171-188.
- Craig, John. "The growth of English Puritanism", στο *The Cambridge Companion to Puritanism*, επιμ. John Coffey & Paul C. H Lim, Cambridge: Cambridge University Press, 2008: 41-65.
- Craig, John. "Sermon Reception", στο *The Oxford Handbook of Early Modern Sermon*, επιμ. Hugh Adlington, Peter McCulloch & Emma Rhatigan, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2012: 178-187.
- Crockett, Bryan. "The Holy Cozenage and the Renaissance Cult of the Ear", *Sixteenth Century Journal* 24, 1 (1993): 47-65.
- Cullen, Ruth. *How Early America Sounded*, Νέα Υόρκη: Cornell University Press, 2003.
- Dennis, Flora. "Sound and Domestic Space in Fifteenth- And Sixteenth-Century Italy". *Studies in The Decorative Arts* 16, 1 (2008): 7-19.
- Deutermann, Alison. "Hearing and Listening in Early Modern Drama", (*PhD's Dissertation, Columbia University, 2008*)
- Dewald, Jonathan. "Crisis, Chronology, and the Shape of European Social History", *The American Historical Review* 113, 4 (2008): 1031-1052.
- Dolan, Frances. "Gender and Sexuality in Early Modern England", στο *Power and Privilege in Early Modern Europe: 1500 – 1700*, επιμ. Penny Richards & Jessica Munns, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge, 2003: 7-20.
- Duffin, Rose. *The Music Treatises of Thomas Ravenscroft 'Treatise of Practicall Musicke' and A Briefe Discourse*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge, 2017.
- Dunn, Lelsie. & Jones Nancy. "Introduction", στο *Embodied Voices – Representing Female Vocality in Western Culture*, επιμ. Leslie Dunn & Nancy Jones, Cambridge, Cambridge University Press, 1996: 1-19.

- Eberhart, Marlene. "Sensing, Time and the Aural Imagination in Titian's "Venus with Organist and Dog"." *Artibus Et Historiae* 33, 65 (2012): 79-95.
- Enterline, Lynn. *The Rhetoric of the Body from Ovid to Shakespeare*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Erlmann, Veit. "The physiologist at the Opera: Claud Perrault's *Du bruit* (1680) and the politics of Pleasure in the Ancien Regime" στο *Cultural Histories Of Noise, Sound And Listening In Europe, 1300-1918*, επιμ. Ian Biddle & Kirsten Gibson, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge, 2017: 31-52.
- Febvre, Lucien. *Le problème de l' incroyance au XVIe siècle - la religion du Rabelai*, Παρίσι: Albin Michel, 1942.
- Feitzinger Brown, Laura. "Brawling in Church: Noise and the Rhetoric of Lay Behavior in Early Modern England." *The Sixteenth Century Journal* 34, 4 (2003): 955–972.
- Folkerth, Wes. *The Sound of Shakespeare*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge, 2002.
- Freccero, Carla. *Queer/Early/Modern*, Durham: Duke University Press, 2006.
- Garrioch David. "Sounds of the City: The Soundscape of Early Modern European Towns." *Urban History* 30, 1 (2003):5-25.
- Gouk, Penelope. "The Role of th Acoustics and music theory in the scientific work of Robert Hooke", *Annals of Science* 37, 5 (1980): 573-605.
- Gouk, Penelope. "Newton and music: From the microcosm to the macrocosm'", *International Studies in the Philosophy of Science* 1, 1 (1986): 36-59.
- Gouk, Penelope. "Music, Melancoly, and Medical Spirits n Early Modern Thought", στο *Music as Medicine: The History of Music Therapy since Antiquity*, επιμ. Peregrine Horden, Aldershot Hants: Ashgate, 2000: 173-194.
- Gouk, Penelope. "English Theories of Hearing in the Seventh Century", στο *Hearing History – A Reader*, επιμ. Mark M. Smith, Athens: University of Georgia Press, 2004: 136-150.
- Gowing, Laura. "Knowledge and Experience c. 1500-1750", στο *The Routledge history of sex and the body 1500 to present*, επιμ. S. Toulalan & K. Fisher, 239-255, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge, 2013.
- Green, Reina. "'Ears Prejudicate" in "Mariam" and "Duchess of Malfi"', *Studies in English Literature 1500-1900* 43, 2 (2003): 459-474.
- Green, Reina. "Open Ears, Appetite, and Adultery in A Woman Killed with Kindness", *ESC* 31, 4 (2005): 53-74.
- Greenblatt, Stephen. *Renaissance Self -Fashioning – From More to Shakespeare*, Σικάγο & Λονδίνο: The University of Chicago Press, 1980.

- Gutton, Jean - Pierre. *Bruits et sons dans notre histoire*, Παρίσι : Puf, 2000.
- Hahn, Philip. "The Reformation of The Soundscape: Bell-Ringing in Early Modern Lutheran Germany". *German History* 33, 4 (2015): 525–545.
- Hahn, Philip. "Lutheran Sensory Culture in Context", *Past and Present*, Supplement 12 (2017): 90–113.
- Hill, Adam - Robert. "The Reformation of the Bells in Early Modern England", (*PhDs Dissertation in Simon Fraser University*), 2002.
- Hill, Kate. "Making Lutherans", *Past and Present*, Supplement 12 (2017):9–32.
- Hillman, David & Mazzio, Carla. "Introducton – Individual Parts", στο *The Body in Parts – Fantasies of Corporeality in Early Modern Europe*, επιμ. David Hillman & Carla Mazzio, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge, 1996: xi – xxix.
- Howard, Deborah & Moretti, Laura. *Sound and Space in Renaissance Venice: Architecture, Music, and Acoustics*. New Heaven: Yale University Press, 2010.
- Howes, David. "Charting the Sensorial Revolution", *Senses & Society* 1, 1 (2008): 113-128.
- Hughes, Anne. "Puritanism and Gender." στο *The Cambridge Companion to Puritanism*, επιμ. John Coffey & Paul C. H Lim, Cambridge: Cambridge University Press, 2008: 294-308.
- Hunt, Arlond. *Art of Hearing: English Preachers and Their Audiences, 1590-1640*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Ihde, Don. *Listening and Voice: Phenomenologies of Sound*, Νέα Υόρκη: State University of New York Press, 2007.
- Ingold, Tim. "Against Soundscape", στο *Autumn Leaves: Sound and Enviromment in Artistic Practice*, επιμ. Angus Carlyle, Παρίσι: Double Entendre, 2007: 10 -13.
- Johnson, Bruce. "Sound Studies Today Where Are We Going?", στο *A Cultural History of Sound, Memory, and the Senses*, επιμ. Joy Damousi & Paula Hamilton, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge, 2017: 7-22.
- Johnson, James. *Listening in Paris*, Berkeley: University of California Press, 2008.
- Kambaskovic, Danijela. "Living Anxiously: The Senses, Society and Morality in Pre-Modern England", στο *Ordering Emotion in Europe 1100 –1800*, επιμ. Suzan Broomhall, Leiden: Brill, 2015: 161-179.
- Karant-Nunn, Susan. *The Reformation of the Ritual – An Interpretation of Early Modern Germany*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge, 2005.
- Karim – Cooper, Farah. "The Sensory Body in Shakespeare's Theater", στο *The Five Sense in Medieval and Early Modern England*, επιμ. Annette Kern-Stähler, Beatrix Busse, and Wietse de Boer, Leiden: Brill, 2016: 269-285.

- Kelman, Ari. "Rethinking the Soundscape – A Critical Genealogy of a Key Term in Sound Studies", *Senses & Society* 5, 2 (2010): 212-234.
- Kendrick, Robert. *The Sounds of Milan, 1585-1650*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 2002.
- Kern-Stähler, Annette & Scheuchzer, Kathrin. "Introduction", στο *The Five Senses in Medieval and Early Modern England*, επιμ. Annette Kern-Stähler, Beatrix Busse, and Wietse de Boer, Leiden: Brill, 2016: 1-16.
- Kidnie, Margaret. "A critical edition of Philip Stubbes's Anatomie of Abuses" (*PhD's Dissertation, University of Birmingham*), 1996.
- Kim Hyun-Ah. "'Music Of The Soul' (Animae Musica): Marsilio Ficino And The Revival Of Musica Humana In Renaissance Neoplatonism". *Reformation & Renaissance Review* 19, 2 (2017):122-134.
- Lake, Peter. "The Historiography of Puritanism", στο *The Cambridge Companion to Puritanism*, επιμ. John Coffey & Paul C. H Lim, Cambridge: Cambridge University Press, 2008: 347-367.
- Lake, Peter, and Steve Pincus. "Rethinking the Public Sphere in Early Modern England." *Journal of British Studies* 45, 2 (2006): 270-92.
- Le Goff, Jacques. & Schmitt, Jean- Claude. *Le Charivari*, Παρίσι: Mouton, 1982.
- Leppert, Richard, "Temporal Intervention: Modernity, and the Presentation of the Self", στο *Structures of Feeling in Seventeenth-Century Cultural Expression*, επιμ. Susan McClary, Toronto: University of Toronto Press, 2013: 338-360.
- Lievsay, J. L. *The Seventeenth-Century Resolve: A Historical Anthology of a Literary Form*, Lexington: The University Press of Kentucky, 2015.
- Lilley, Kate. "Dedicated Thought: Montaign, and Bacon the English Renaissance Essay", στο *Teaching Early Modern English Prose*, επιμ. Susannah Brietz Monta, Margaret W. Ferguson, Νέα Υόρκη: Modern Language Association, 2010: 95-112.
- Linhart - Wood, Jennifer. "Listening to Black Magic Women: The Early Modern Soundscapes of Witch Drama and the New World", στο *Gender and Song in early modern England* επιμ. Leslie Dunn & Kate Larson, Farnham: Ashgate, 2014: 47-62.
- Mazzio, Carla. "Sins of the Tongue in Early Modern England." *Modern Language Studies* 28, 3/4 (1998): 95-124.
- McClary, Susan. *Feminine Endings: Music Gender and Sexuality*, Mineapolis: University of Minnesota Press, 1991.

- McDermott, Jennifer Rae. "The melodie of heaven: Sermonizing the open ear in early modern England" στο *Religion and the Senses in Early Modern England*, (επίμ.) Wietse Boer & Christine Göttler, Leiden: Brill, 2012: 177-195.
- Merchant, Carolyn. *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution*, San Francisco: Harper & Collins, 1980.
- Michelson, Emily. *The Pulpit and the Press in Reformation Italy*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Milner, Matthew. *The Senses and the English Reformation*, Farnham: Ashgate, 2011.
- Monson, Craig. "The Perilous, Enchanting Allure of Convent Singing", στο *Structures and Subjectivities: Attending to Early Modern Women*, επιμ. Joan E. Hartman & Adele Seeff, Newark: University of Delaware Press, 2007: 91-112.
- Morton, Adam. "Image and the Senses in Post- Reformation England", *Reformation* 20, 1 (2015): 77-100.
- Muir, Edward. *Ritual in Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Murray Schafer, Raymond. "The Soundscape", στο *The Sound Studies Reader*, επιμ. Jonathan Sterne, Νέα Υόρκη & Λονδίνο: Routledge, 2012: 95 – 103.
- Nancy, Jean - Luc. *Listening*, Νέα Υόρκη: Fordham University Press, 2007.
- Newhauser, Richard. "Foreword – The Senses in Medieval and Renaissance Intellectual History", *Senses & Society* 5, 1 (2010): 5-9.
- Newton, Hannah. "‘She sleeps well and eats an egg’: convalescent care in early modern England", στο *Conserving Health in Early Modern Culture: Bodies and Environments in Italy and England*, επιμ. Sandra Cavallo & Tessa Storey, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2017: 105-133.
- Nordenfalk, Carl. "The Five Senses in Late Medieval and Renaissance Art." *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 48 (1985): 1-22.
- Nosow, Rober. "Du Fay and the Cultures of Renaissance Florence", στο *Hearing the Motet: Essays on the Motet of the Middle Ages and Renaissance*, επιμ. Dolores Pesce, Οξφόρδη: Oxford University Press, 1997: 104-121.
- Ortner, Sherry B. "Theory in Anthropology since the Sixties." *Comparative Studies in Society and History* 26, 1 (1984): 126-66.
- Parker, Charles. "Introduction - Individual and Community in the Early Modern World", στο *Between the Middle Ages and Modernity: Individual and Community in the Early Modern World*, επιμ. Charles H. Parker & Jerry H. Bentley, Plymouth: Rowman & Littlefield, 2007: 1-10.

- Parker, Geoffrey & Smith, Lesley M. "Introduction" στο *The General Crisis of the Seventeenth Century*, επιμ. Geoffrey Parker & Lesley M. Smith, Λονδίνο: Routledge, 1978:1-32.
- Pettegree, Andrew. *Reformation and the Culture of Persuasion*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Plakotos, Giorgos. "Review of Popular Culture in Early Modern Europe", by Peter Burke, *Historein* 10 (2010): 235-239.
- Prins, Jacomien. "Girolamo Cardano and Julius Ceasar Scaliger in Debate about Nature's Musical Secrets", *Journal of the History of Ideas* 78, 2 (2017): 169-189.
- Rigney, James. "Sermons into Print", στο *The Oxford Handbook of Early Modern Sermon*, επιμ. Hugh Adlington, Peter McCulloch & Emma Rhatigan, 198-212, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2012.
- Roper, Lyndal. "Discipline and Respectability: Prostitution and the Reformation in Augsburg." *History Workshop*, 19 (1985): 3-28.
- Rosenfield, Sonia. "On Being Heard: A Case for Payng Attention to the Historical Ear", *American Historical Review* 116, 2-1 (2011): 316–334.
- Ryrie, Alec. *Being Protestant in Reformation Britain*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2013.
- Salmon, John. *Renaissance and Revolt: Essays in the Intellectual and Social History of Early Modern France*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- Salzman, Paul. "Essays", στο *The Oxford Handbook of English Prose 1500-1640*, επιμ. Andrew Hadfield, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2013: 468-483.
- Sanger, Alice & Walker, Siv Tove. "Introduction: Make Sense of the Senses", στο *Sense and the Senses in Early Modern Art and Cultural Practice*, επιμ. Alice E. Sanger & Siv Tove Kulbrandstad Walker, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge, 2012: 1-15.
- Schmidt, Leigh Eric. *Hearing Things – Religion Illusion and the American Enlightenment*, Cambridge & Λονδίνο: Harvard University Press, 2000.
- Schwyzler, Phillip. *Literature, Nationalism, and Memory in Early Modern England and Wales*, Cambridge, Cambridge University Press 2004.
- Senett, Robert. *The Fall of Public Man*, Λονδίνο: Norton, 1974.
- Shepard, Alexandra. "Swil-bolls and tos-pots": drink culture and male bonding in England, c.1560-1640. "στο *Love, Friendship and Faith in Europe*, επιμ. Laura Gowing, Michael Hunter & Miri Rubin, Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan, 2005: 110-130.
- Smith, Bruce. *The Acoustic World Of Early Modern England*, Σικάγο: Chicago University Press, 1999.

- Smith, Bruce. "How Sound is Sound History? A Response to Mark Smith", *The Journal of the Historical Society* 2, 3/4 (2002): 307-315.
- Smith, Bruce. "Listening to the Wild Blue Yonder: The Challenges of Acoustic Ecology", στο *Hearing Cultures – Essays on Sound, Listening and Modernity*, επιμ. Veit Erlmann, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2005: 21-42.
- Smith, Mark. "Introduction", στο *Hearing History – A Reader*, επιμ. Mark M. Smith, ix –xxii, Athens: University of Georgia Press, 2004.
- Solomos, Makis. & Grabocz, Marta. «New Musicology. Perspectives critiques», *Filigrane. Musique, esthétique, sciences, société* 11, (2010) : <http://revues.mshparisnord.org/filigrane/index.php?id=271>.
- Stanev, Hristomir A. "Ben Jonson's Eloquent Nonsense: The Noisy Ordeals of Heard Meanings on the Jacobean Stage (1609-14)." *Early Theatre* 17, 2 (2014): 95-117.
- Steedman, Carol. *Dust: The Archive and Cultural History*, Manchester: Manchester University Press, 2001.
- Sterne, Jonathan. "Sonic Imaginations", στο *The Sound Studies Reader*, επιμ. Jonathan Sterne, Νέα Υόρκη & Λονδίνο: Routledge, 2012: 1-20.
- Taylor, Larissa. *Soldiers of Christ: Preaching in Late Medieval and Reformation France*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 1992.
- Thompson, Edward Palmer. *Costums in Common*, Νέα Υόρκη: The New Press, 1991.
- Tomlinson, Gary. *Music and Renaissance Magic*, Σικάγο: Chicago University Press, 1993.
- Trumbach, Randolph. "From Age to Gender, C. 1500 – 1700", στο *The Routledge History of Sex and the Body 1500 to the Present*, επιμ. Sarah Toulalan & Kate Fisher, Λονδίνο: Routledge, 2013: 123-141.
- Usher, Brett. "'Egerton, Stephen (ca. 1554 –1622)", στο *Puritans and Puritanism in Europe and America: A Comprehensive Encyclopedia*, επιμ. Francis J. Bremer & Tom Webster, Santa Barbara: ABC – Clio, 2006: 87 –88.
- Van Orden, Kate. "An Erotic Metaphysics of Hearing in Early Modern France." *The Musical Quarterly* 82, 3/4 (1998): 678-91.
- Votava, Jennie. "'The Voice That Will Drown All the City': Un-Gendering Noise in The Roaring Girl." *Renaissance Drama* 39, 1 (2011): 69-95.
- Walraven, Maarten "History and its Acoustics Context: Silence, Resonance, Echo and where to find theme in the Archive", *Journal of Sonic Studies* 4, 1 (2013) URL: <http://journal.sonicstudies.org/vol04/nr01/a07>

- Wegman, Rob C. *The Crisis Of Music In Early Modern Europe, 1470-1530*. Hoboken: Taylor and Francis. 2012.
- Wiesner-Hanks, Merry E. «Do Women Need the Renaissance?» *Gender & History* 20, 3, (2008): 539-557.
- Williams, Sarah. "'Singe the enchantment for Sleepe' Music and Bewitched Sleep in Early Modern English Drama", στο *Spirits Unseen: The Representation of Subtle Bodies in Early Modern European Culture*, (επίμ.) Christine Göttler and Wolfgang Neuber, Leiden: Brill, 2008: 179 – 196.
- Woolf, D. R. "Speech, Text, and Time: The Sense of Hearing and the Sense of the Past in Renaissance England." *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies* 18, 2 (1986): 159-93.
- Zemon - Davis, Natalie. "The Reasons of Misrule: Youth Groups and Charivaris in Sixteenth-Century France." *Past & Present*, 50 (1971): 41-75.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Attali, Jacques. *Θόρυβοι : Δοκίμιο πολιτικής οικονομίας της μουσικής*, Αθήνα: Ράππας, 1991.
- Barry, Peter. *Γνωριμία με τη θεωρία: Μια εισαγωγή στη λογοτεχνική και πολιτισμική θεωρία*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2013.
- Elias, Nobert. *Η εξέλιξη του πολιτισμού - Ήθη και κοινωνική συμπεριφορά στη νεώτερη Ευρώπη: Αλλαγές της συμπεριφοράς στα κοσμικά ανώτερα στρώματα της Δύσης*, τ.1, Αθήνα: Νεφέλη, 1997.
- Ginzburg, Carlo. *Το τυρί και τα Σκουλήκια - ο Κόσμος ενός Μυλωνά του 16ου αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1994.
- Hill, Christopher. *Ο Αιώνας της επανάστασης, 1603 – 1714*, Αθήνα: Οδυσσέας, 2009.
- Jablonka, Ivan. *Η Ιστορία είναι μια σύγχρονη λογοτεχνία - Μανιφέστο για τις κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα: Πόλις, 2017.
- Kamen, Henry. *Πρώιμη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2002.
- Laquer, Thomas. *Κατασκευάζοντας το φύλο: Απο την αρχαιότητα ως τον Φρόιντ*, Αθήνα: Πολύτροπον, 2003.
- Michels, Ulrich. *Άτλας της Μουσικής*, τ.1, Αθήνα: Φίλιππος Νάκας, 1994.
- Ong, Walter. *Προφορικότητα και εγγραματοσύνη - η εκτεχνολόγηση του λόγου*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015.

- Rancière, Jacques. *Ο μερισμός του αισθητού: Αισθητική και Πολιτική*, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2012.
- Scott, Joan. «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης», στο *Σιωπηρές Ιστορίες – Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*, (επίμ.) Έφη Αβδελά & Αγγέλικα Ψάρα, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1997: 285-327.
- Sewell, William. *Λογικές της ιστορίας: Κοινωνική θεωρία και κοινωνικός μετασχηματισμός*, Αθήνα: Ξιφαράς, 2013.
- Shapin, Steven. *Η Επιστημονική Επανάσταση*, Αθήνα: Κάτοπτρο, 2003.
- Skinner, Quentin. *Τα θεμέλια της νεότερης πολιτικής σκέψης - Η Αναγέννηση: Η εποχή της Μεταρρύθμισης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2005.
- Αβδελά, Έφη & Ψάρα, Αγγέλικα. «Ξαναγράφοντας το Παρελθόν – Σύγχρονες Διαδρομές της Ιστορίας των Γυναικών» στο *Σιωπηρές Ιστορίες – Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*, επιμ. Ε. Αβδελλά – Α. Ψάρα, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1997: 17-119.
- Άντερσον, Μπένεντικτ. *Φαντασιακές κοινότητες – Στοχασμοί για τις απαρχές και την διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα: Νεφέλη, 1997.
- Αστρινάκη, Ράνια. "Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις του Φύλου μια Επισκόπηση", στο *Μελέτες για το Φύλο στην ανθρωπολογία και την Ιστορία*, (επίμ.) Βενετία Καντσά. Βασιλική Μουτάφη & Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2011: 25-119.
- Γαγανάκης, Κώστας. "Επίμετρο: Η "επιστροφή του Μαρτίνου Γκέρ" ή η επιστροφή στην αφήγηση", στο *Η Επιστροφή του Μαρτίνου Γκέρ*, Nataly Zemon Davis, Αθήνα: Νεφέλη, 2000: 177 -187.
- Γιαννακόπουλος Κώστας. – Γιαννιτσιώτης Γιάννης. «Εισαγωγή: Εξουσία, αντίσταση και χωρικές υλικότητες» στο *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη – χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, επίμ. Γιαννακόπουλος Κώστας – Γιαννιτσιώτης Γιάννης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010: 11-57.
- Γκερ, Λίντια. *Το φανταστικό Μουσείο των Μουσικών Έργων*, Αθήνα: Εκκρεμές, 2005.
- Διαλέτη, Ανδρονίκη. "Αναζητώντας το γυναικείο υποκείμενο στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη", *Τα Ιστορικά*, 58 (2013): 107-130.
- Διαλέτη, Ανδρονίκη. "Ο Ιπότης, ο ιερέας και ο πατριάρχης: Όψεις του ανδρισμού στη Μεσαιωνική και Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη", στο *Το Φύλο στην Ιστορία: Αποτιμήσεις & Παραδείγματα*, επιμ. Γ. Γκότση, Α. Διαλέτη & Ε. Φουρναράκη, Αθήνα: Ασίνη, 2015: 209-234.

- Διαλέτη, Ανδρονίκη. "Θα μπορούσαμε λοιπόν να ονομάσουμε αληθινή τέχνη εκείνη που δεν φαίνεται ότι είναι τέχνη": επιτελέσεις του ανδρισμού στο Βιβλίο του Αυλικού του Μπαλτασάρε Καστιλιόνε (1528)", *Τα Ιστορικά*, 64 (2016):185-210.
- Δρακονταειδής, Φίλιππος. "Εισαγωγή", *Δοκίμια*, τ.1, Μισέλ ντε Μονταίνι, Αθήνα: Εστία, 2003: 13-32.
- Κλερικούτσιο, Αντόνιο. "Φιλοσοφία και Προτεσταντική Μεταρρύθμιση", στο *Ιστορία της Φιλοσοφίας - Από τον Μακιαβέλι στους Εγκυκλοπαιδιστές*, επιμ. Umberto Eco & Riccardo Fedriga, Αθήνα: Το Βήμα, 2018: 46-57.
- Κοπιδάκης, Μιχάλης. «Πρόλογος» στο *Η Ανατομία της Μελαγχολίας*, τ. 1, Ρόμπερτ Μπέρτον Αθήνα: Ηριδανός, 2007: 1-15.
- Κούντουρας, Μενέλαος Δημήτρης. "Τα μυθολογικά θέματα και η επιρροή της ουμανιστικής παιδείας στην κοσμική φωνητική μουσική της Βόρειας Ιταλίας, 1450-1650", (*Διδακτορική Διατριβή - Πανεπιστήμιο Αθηνών*), 2013.
- Λιάκος, Αντώνης. *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία - Οι μεταμορφώσεις της Ιστορικής Συνείδησης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2011.
- Μπακαλάκη, Αλεξάνδρα. «Εισαγωγή – Από τη ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία των φύλων» στο *Ανθρωπολογία Γυναίκες και Φύλα*, επιμ. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1994: 13-74 .
- Μπαχτίν, Μιχαήλ. *Ο Ραμπελαί και ο κόσμος του - Για την λαϊκή κουλτούρα του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.
- Μπενβενίστε, Ρίκα. *Από τους Βάρβαρους στους Μοντέρνους*, Αθήνα: Πόλις, 2007.
- Μπεόνιο Μπροκιέρι, Βιτόριο. «17^{ος} αιώνας: ο περίπλοκος», στο *Ιστορία της Φιλοσοφίας - Από τον Μακιαβέλι στους Εγκυκλοπαιδιστές*, επιμ. Umberto Eco & Riccardo Fedriga, Αθήνα: Το Βήμα, 2018: 378-383.
- Ντάνου, Φωτεινή. *Η λερναία ύδρα των αχρείων - Τα πληβειακά στρώματα στην αγγλική πολιτική σχέση*, Αθήνα: Ηριδανός, 2017.
- Πανόπουλος, Παναγιώτης. "Επίμετρο: Εθνογραφικές και ιστορικές προσεγγίσεις του ήχου", στο *Από την μουσική στον ήχο*, επιμ. Παναγιώτης Πανόπουλος, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2005: 217-242.
- Πανόπουλος, Παναγιώτης. «Ήχοι, σώματα, συναισθήματα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις του ήχου των κρουστών», *Μουσικός λόγος* 6 (2005): 15-31.
- Πανόπουλος, Παναγιώτης. "Το φύλο της φωνής: όρια και υπερβάσεις του ενσώματου ήχου", στο *Γλώσσα και Σεξουαλικότητα*, επιμ. Κώστας Κανάκης, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2011 : 93-108.

- Πανόπουλος, Παναγιώτης. "Εισαγωγή" στο *Ακουστικοί κόσμοι - Ηχητική ανθρωπολογία στο τροπικό δάσος*, επίμ. Παναγιώτης Πανόπουλος, Αθήνα: Νησίδες, 2016.
- Παραδέλλης, Θεόδωρος. "Εισαγωγή στην Ελληνική Έκδοση - Προφορικότητα και Εγγραμματοσύνη: Άπο την αυτόνομη δράση στην κοινωνική πρακτική", στο *Προφορικότητα και Εγγραμματοσύνη - η Εκτεχνολόγηση του λόγου*, Walter Ong, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015: ix-xxxiv.
- Πλακωτός, Γιώργος. «Ισλάμ, φύλο και επιβολή στο αγγλικό αναγεννησιακό θέατρο: αναψηλαφώντας την 'εποποιία' των αδελφών Sherley», *Τα Ιστορικά* 60 (2014): 125-164.
- Χοροζίδης, Παναγιώτης. «Ο νάνος στους ώμους του γίγαντα – Μπροστά στο μέγεθος της Ανατομίας», στο Ρόμπερτ Μπέρτον, *Η Ανατομία της Μελαγχολίας*, τ.1, 2007:15-27.